दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास आठवा : आत्मारामनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

नमूं गणपती मंगळमूर्ती । जयाचेनि मतिस्फूर्ती । लोक भजती स्तवन करिती । आत्मयाचें ।।१।।

ज्याच्या कृपेने बुद्धीत प्रतिभा जागी होते, त्या मंगलमूर्ती श्रीगणेशाला मी वंदन करतो. 'त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि' अशा प्रकारे लोक त्याचे आत्मबुद्धीने स्तवन करून त्याची भक्ती करतात. ॥१॥

नमूं वैखरी वागेश्वरी । अभ्यांतरीं प्रकाश करी । नाना भरोवरी विवरी । नाना विद्या ।।२।।

चारी वाणीत श्रेष्ठ असलेल्या वैखरीला वंदन करू. तीच अनेक विद्यांचा पुरेपूर उलगडा करून बुद्धीत ज्ञानरूप प्रकाश करते. (परा, पश्यन्ती व मध्यमेतील ज्ञान सुप्त असल्याने त्या वाणी सूक्ष्म असल्यातरी इतरांना त्यांचा उपयोग होत नाही. म्हणून ज्ञानदानासाठी वैखरीच श्रेष्ठ होय.) ॥२॥

सकळ जनामधें नाम । रामनाम उत्तमोत्तम । श्रम जाउनी विश्राम । चंद्रमौळी पावला ।।३।।

मनुष्यमात्रासाठी भगवन्नामाचा मोठा आधार असून त्यात रामनाम सर्वांत उत्तम आहे. प्रत्यक्ष शंकराला सुद्धा रामनामाने विषाचा दाह सोसण्याचे सामर्थ्य येऊन शांती लाभली. ॥३॥

नामाचा महिमा थोर । रूप कैसें उत्तरोत्तर । परात्पर परमेश्वर । त्रयलोक्यधर्ता ।।४।।

नाममाहात्म्य फार मोठे आहे. मूर्तीसारख्या स्थूलरूपापासून, स्वरूपापर्यंत त्याचा उत्तरोत्तर विकास होतो. त्रैलोक्याचा स्वामी परमेश्वर व श्रेष्ठात श्रेष्ठ असलेले ब्रह्म हे नामी नाममय आहेत. (मूर्तिरूप राम, सगुण साकार श्रीराम, ईश्वररूप राम व ब्रह्मरूप राम या क्रमाने रामनामाचा विकास आहे. राम हे नाम व त्याचे चार नामी यांत अभेद आहे, हे लक्षात घेऊन नामसाधकाने नामाच्या माध्यमातून नामीशी ऐक्य साधावे. आत्मनिवेदन भक्ती साधावी.) ॥४॥

आत्माराम चहुंकडे । लोक वावडे जिकडे तिकडे । देहे पडे मृत्य घडे । आत्मयाविण ।।५।।

सर्व लोकांचा जिकडे वावर असतो तिकडे सर्वत्र आत्मा व्यापून आहे. जीवात्म्याने शरीर सोडले की ते पडते व मरते. (जिवंत व मृत शरीरात व्यापक आत्मा असतो. तो येत जात नाही. जीव येतो व जातो.) ॥५॥

जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । जगदात्मा विश्वात्मा गुप्तात्मा । आत्मा अंतरात्मा सूक्ष्मात्मा । देवदानवमानवीं ।।६।।

देव, दानव व मानव यांच्या आत्म्याचे बाबतीत बोलताना जीवात्मा, शिवात्मा, परमात्मा, जगदात्मा, गुप्तात्मा, आत्मा, अंतरात्मा, सूक्ष्मात्मा इ. शब्द वापरतात. ॥६॥

सकळ मार्ग चालती बोलती । अवतारपंगतीची गती । आत्म्याकरितां होत जाती । ब्रह्मादिक ।।७।।

आत्मा आहे म्हणून आत्मज्ञानाचे सगळे मार्ग चालू आहेत. त्यामुळेच अवतारांची मालिका होते व ब्रह्मदेवादी होऊन जातात. ॥७॥

नादरूप जोतीरूप । साक्षरूप सत्तारूप । चैतन्यरूप सस्वरूप । द्रष्टारूप जाणिजे ।।८।।

नरोत्तमु वीरोत्तमु । पुरुषोत्तमु रघोत्तमु । सर्वोत्तमु उत्तमोत्तमु । त्रयलोक्यवासी ।।९।।

नादरूप, ज्योतीरूप, साक्षरूप, सत्तारूप, चैतन्यरूप, सस्वरूप, द्रष्टारूप, नरोत्तम, वीरोत्तम, पुरुषोत्तम, रघोत्तम,

सर्वोत्तम, उत्तमोत्तम, त्रैलोक्य व्यापक इ. नावे आत्म्याचीच आहेत. (नाद व ज्योती ही नामे आलंबनात्मक आहेत. साक्षपासून द्रष्टापर्यंत नामे निर्गुण, वाचक असून नरोत्तमापासून उत्तमोत्तमापर्यन्तची नामे सगुणसाकार श्रीरामाची आहेत. त्रैलोक्यवासी ईश्वर आहे.) ॥८-९॥

नाना खटपट आणी चटपट । नाना लटपट आणि झटपट । आत्मा नस्तां सर्व सपाट । चहुंकडे ।।१०।।

जीवाकडून होणारे सर्व प्रयत्न, कार्यक्षमता, गडबड व घाई इ. आत्मा नसेल तर शक्य नाही. सर्वत्र सामसूम होईल! ॥१०॥

आत्म्याविण वेडें कुडें । आत्म्याविण मडें बापुडें । आत्म्याविण थडें रोकडें । शरीराचें ।।११।।

जीवात्मा जाताच शरीर वेडेवाकडे बनते व त्या अचेतनाला मढे म्हणतात. शरीर जणू त्या जीवात्म्याचे साक्षात थडगे होते. ॥११॥

आत्मज्ञानी समजे मनीं । पाहें जनीं आत्मयालागुनी । भुवनी अथवा त्रिभुवनीं । आत्म्याविणें वोस ।।१२।।

जीवन्मुक्त हे मनोमन जाणून असतो की सर्व जीवसृष्टीत आत्मा व्यापून आहे. या पृथ्वीवर किंवा त्रिभुवनातही आत्मा नसेल तर सर्व ओसाड होईल. ॥१२॥

परम सुंदर आणि चतुर । जाणे सकळ सारासार । आत्म्याविण अंधकार । उभय लोकीं ।।१३।।

जीव हे तत्त्व सहजच शुद्ध व विवेकी असल्याने त्याला सर्व प्रकारचा सार व असार यांचा विवेक असतो. (रजतमांच्या प्रभावामुळे तो मावळतो.) साररूप आत्म्याशिवाय सर्वत्र अज्ञानाचा अंधार असतो. ॥१३॥

सर्वांगीं सिध सावध । नाना भेद नाना वेध । नाना खेद आणी आनंद । तेणेंचिकरितां ।।१४।।

तो सतत सर्वांगाने प्रतिक्रियेसाठीं तयार (सिद्ध) व सावध असतो. सर्व प्रकारची विविधता, ध्यास, दु:ख व सुख इत्यादी त्यालाच असतात. (ईश्वर व आत्मा असे असणे शक्य नाही.) ॥१४॥

रंक अथवा ब्रह्मादिक । येकचि चालवी अनेक । पाहावा नित्यनित्यविवेक । कोण्हीयेकें ।।१५।।

रंकापासून ब्रह्मदेवापर्यंत जीव व देवांचे सर्व व्यापार परमेश्वराच्या नियमनाखाली चालतात. नित्यानित्यविवेक केला तर हे कोणाच्याही लक्षात येईल. ॥१५॥

ज्याचें घरीं पद्मिणी नारी । आत्मा तंवरी आवडी धरी । आत्मा गेलियां शरीरीं । तेज कैचें ।।१६।।

कोणाच्या घरी पद्मिनीसारखी अतिसुंदर पत्नी असली तरी ती जिवंत (सजीव) असेपर्यंतच त्याला प्रिय असते. जीव गेल्यावर तिची अंगकांती नष्ट होते. ॥१६॥

आत्मा दिसेना ना भासेना । बाह्यात्कारें अनुमानेना । नाना मनाच्या कल्पना । आत्मयाचेनी ।।१७।।

आत्मा दिसत नाही, कळत नाही. तो अरूप असल्याने त्याला आकार नाही. म्हणून बाह्य आकारावरून त्याचा अंदाज करता येत नाही. हे सर्व अंदाज त्याच्याच सत्तेवर चालतात. ॥१७॥

आत्मा शरीरीं वास्तव्य करी । अवघें ब्रह्मांड विवरी भरी । वासना भावना परोपरीं । किती म्हणोनी सांगाव्या ।।१८।।

आत्मा जणू देहबुद्धी धरून शरीरात राहतो तेव्हा ब्रह्मांडाला पुरून उरतील एवढ्या कल्पना करतो. त्या त्या देहातील बुद्धीच्या वासनांचे व भावनांचे किती प्रकार सांगावेत? ॥१८॥

मनाच्या अनंत वृत्ती । अनंत कल्पना धरिती । अनंत प्राणी सांगों किती । अंतर त्यांचें ।।१९।।

मनाच्या अगणित वृत्ती (संकल्प) असतात व त्यामुळे ते अनंत कल्पना करते. जगात असंख्य प्राणी असून त्यांच्या कल्पनांचे प्रकार कसे सांगता येतील? ॥१९॥

अनंत राजकारणें धरणें। कुबुधी सुबधी विवरणें। कळों नेदणें चुकावणें। प्राणीमात्रासी ।।२०।।

अनेक डाव व प्रतिडावांची योजना करणे, सद्बुद्धी व दुर्बुद्धीतील फरक जाणणे, कोणाला कळू न देता व सर्वांना चुकवून काही करणे इ. सर्व जीवात्मा करतो. ॥२०॥

येकास येक जपती टपती। येकास येक खपती लपती। शत्रुपणाची स्थिती गती। चहुंकडे ।।२१।।

कोणी कोणाला जपतात तर कोणी दुसऱ्यावर टपून बसतात. कोणी कोणाला खपवून घेतात तर दुसऱ्यापासून दडून बसतात. कोणी कोणाचे शत्रुत्व करतो. ते सर्व जीव करतो. ॥२१॥

पृथ्वीमधें परोपरीं। येकास येक सिंतरी। कित्तेक भक्त परोपरीं। परोपकार करिती ।।२२।।

या जगात कोणी इतरांना फसवीतच राहतात तर भक्त सतत लोकोपकार करतात. हे दोन्ही जीवच असतात. ॥२२॥

येक आत्मा अनंत भेद। देहेपरत्वें घेती स्वाद। आत्मा ठाईंचा अभेद। भेद हि धरी ।।२३।।

आत्मतत्त्व एकच असले तरी उपाधीमुळे त्यात अगणित भेद असतात. त्या त्या देहाचे भोग जीव भोगतो. म्हणून आत्मा तत्त्वत: एक व उपाधीमुळे भेदांनी भरलेला वाटतो. ॥२३॥

पुरुषास स्त्री पाहिजे। स्त्रीस पुरुष पाहिजे। नवरीस नवरी पाहिजे। हें तों घडेना ।।२४।।

जीवदृष्टीने पुरुषाला स्त्री व स्त्रीला पुरुष हवा असतो. स्त्रीला भोगांसाठी स्त्री चालत नाही. ॥२४॥

पुरुषाचा जीव स्त्रियांची जीवी। ऐसी नाहीं उठाठेवी। विषयसुखाची गोवी। तेथें भेद आहे ।।२५।।

तत्त्वत: पुरुषाचा जीव व स्त्रीची जीवी असे नाही. मात्र संभोगसुखासाठी असा भेद आवश्यक आहे. ॥२५॥

ज्या प्राण्यास जो आहार। तेथेंचि होती तत्पर। पशूचे आहारीं नर। अनादरें वर्तती ।।२६।।

ज्या प्राण्याचे जे अन्न नियोजित आहे, तिकडेच त्याची प्रवृत्ती होते. माणूस पशूचा आहार कधीच घेत नाही. ॥२६॥

आहारभेद देहेभेद। गुप्त प्रगट उदंड भेद। तैसाचि जाणावा आनंद। वेगळाला ।।२७।।

प्राण्यांमध्ये आहार व देहामुळे अनेक भेद आहेत. असेच स्पष्ट व न कळणारे कित्येक भेद आहेत. त्याचप्रमाणे प्रत्येकाची सुखाची कल्पनाही वेगळी असते. ॥२७॥

सिंधु भूगर्भींचीं नीरें। त्या नीरामधील शरीरें। आवर्णोदकाचीं जळचरें। अत्यंत मोठी ।।२८।।

लहान सामुद्रधुनी व भूगर्भातील पाणी यांत लहान जलचर असतात. तर पृथ्वीभोवतीच्या सागरात प्रचंड प्राणी राहतात. ॥२८॥

सूक्ष्म दृष्टीं आणितां मना। शरीराचा अंत लागेना। मा तो अंतरात्मा अनुमाना। कैसा येतो ।।२९।।

सावयव दृश्य शरीरात कितीही सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तरी त्याच्या स्वरूपाचे पूर्ण आकलन होत नाही. मग निरवयव व स्वसंवेद्य आत्म्याचे ज्ञान किती कठीण असेल! ॥२९॥

देह्यात्मयोग शोधून पाहिला। तेणें कांहीं अनुमानला। स्थूळसूक्ष्माचा गलबला। गथागोवी ।।३०।।

चेतन आत्मा व अचेतन शरीर यांच्या कल्पित संबंधाची विचाराने थोडी कल्पना येते. वेदान्तशास्त्राचा विचार नसेल तर स्थूल व सूक्ष्माच्या संयोगाचा गोंधळ संपत नाही. गुंता सुटत नाही. ॥३०॥

गथागोवी उगवाव्याकारणें। केलीं नाना निरूपणें। अंतरात्मा कृपाळुपणें। बहुतां मुखें बोलिला ।।३१।।

हा गुंता सुटून गोंधळ संपावा म्हणून वेदान्तशास्त्रकारांनी अनेक रचना केल्या. ईश्वरच त्यांच्या मुखाने कृपाळू झाला. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आत्मारामनिरूपणनाम' समास आठवा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आत्मारामनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास नववा : नानाउपासनानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पृथ्वीमधें लोक नाना । त्यास नाना उपासना । भावार्थें प्रवर्तले भजना । ठाईं ठाईं ।। १ ।।

पृथ्वीवरील अनेक माणसे कित्येक प्रकारच्या उपासना करतात. जागोजागी भावभक्तीपूर्वक भजन करतात. ॥१॥

आपुल्या देवास भजती । नाना स्तुती स्तवनें करिती । जे ते निर्गुण म्हणिती । उपासनेसी ।। २ ।।

प्रत्येक जण आपल्या आपल्या देवाची उपासना करताना त्याची हरप्रकारे स्तुती करतो. प्रत्येक उपासक स्वत:च्या उपासनेला निर्गुणाची उपासना समजतो. प्रश्न– ॥२॥

याचा कैसा आहे भाव । मज सांगिजे अभिप्राव । अरे हा स्तुतीचा स्वभाव । ऐसा आहे ।। ३ ।।

याचे रहस्य काय आहे. त्याचा उलगडा करावा. उत्तर– अरे, उपासनेमध्ये स्तुतीचा सहज समावेश असतो. (स्तवने, स्तोत्रे) ॥३॥

निर्गुण म्हणिजे बहुगुण । बहुगुणी अंतरात्मा जाण । सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण । प्रचित पाहा ।। ४ ।।

निर्गुण म्हणजे नि:शेष सर्व गुण असलेला ईश्वर होय. (एकही गुण नाही असे नाही.) प्रत्येक उपास्य देवता हा त्याचाच अंश आहे, हे शास्त्रप्रमाणाने प्रचीतीला येते. ('सर्वदेव नमस्कार: केशवं प्रतिगच्छति' ।) ॥४॥

सकळ जनासी मानावें तें । येका अंतरात्म्यास पावतें । अधिकारपरत्वें तें । मान्य कीजे ।। ५ ।।

('ममैवांशो जीवलोके जीवभूत: सनातन:' या गीतावचनाप्रमाणे–) श्रद्धेच्या रूपाने जे सर्वांना मान्य असते, ते एकाच श्रद्धेय ईश्वराला पोहोचते. पण अधिकारपरत्वे श्रद्धेचे विषय वेगळे असतात हे मान्य करावे लागते. (शेंदूर लावलेल्या धोंड्यापासून अहंग्रह उपासनेपर्यंत) ॥५॥

श्रोता म्हणे हा अनुमान । मुळीं घालावें जीवन । तें पावे पानोपान । हे सध्या प्रचिती ।। ६ ।।

श्रोता– हा केवळ अंदाज दिसतो. प्रत्यक्षात असे दिसते की मुळाला पाणी घातले तर ते वृक्षाच्या सर्व पानांना पोहोचते. (आपण सांगता त्याच्या हे नेमके उलटे आहे.) ॥६॥

वक्ता म्हणे तुळसीवरी । उदक घालावें पात्रभरी । परी न थिरे निमिषभरी । भूमीस भेदे ।। ७ ।।

वक्ता– तुळशीच्या झाडावर पाणी ओतले, तर ते पानांवर क्षणही न थांबता जमिनीवर सांडून आत मुरते. ॥७॥

थोरा वृक्षास कैसें करावें । सेंड्या पात्र कैसें न्यावें । याचा अभिप्राव देवें । मज निरोपावा ।। ८ ।।

श्रोता– वटवृक्षासारख्या प्रचंड वृक्षाचे बाबतीत हे कसे जमेल? शेंड्यावर पाणी ओतण्यासाठीं भांडे तेथपर्यंत कसे नेणार? याचे स्पष्टीकरण करावे. ॥८॥

प्रजन्याचें उदक पडतें । तें तों मुळाकडे येतें । हात चि पावेना तेथें । काये करिती ।। ९ ।।

वक्ता– पावसाचे पाणी शेंड्यांवर पडून ते मुळापर्यंत पोहोचते. शेंड्यापर्यंत भांडे न्यायला हात पोहोचत नाही. त्याला काय इलाज? ॥९॥

सकळास मूळ सांपडे । ऐसें पुण्य कैचें घडे । साधुजनाचें पवाडे । विवेकीं मन ।। १० ।।

निर्गुणाचे ब्रह्मरूप मूळ सापडावे एवढे पुण्य सामान्यांनी कोठून आणावे? मात्र साधूची अन्त:करणवृत्ती विवेकाने

नेमकी तेथेच लागलेली असते. ॥१०॥

तथापी वृक्षांचेनि पडिपाडें । जीवन घालितां कोठें पडे । ये गोष्टीचें सांकडें । कांहींच नाहीं ।।११।।

वृक्षाच्या उदाहरणावरून असे लक्षात येते की शेंड्यावर पाणी घातले तरी ते कोठे पडते (मूळ) हे समजण्यात काहीच अडचण नाही. ॥११॥

मागील आशंकेचें निर्शन । होतां जालें समाधान । आतां गुणास निर्गुण । कैसें म्हणती ।।१२।।

पाणी कोठे जाईल याचे उत्तर मिळाले. आता गुणयुक्ताला निर्गुण का म्हणतात ते सांगावे. ॥१२॥

चंचळपणें विकारलें । सगुण ऐसें बोलिलें । येर तें निर्गुण उरलें । गुणातीत ।।१३।।

(सगुण उपासनेला निर्गुणाची उपासना समजणे अगदी अयोग्य आहे हा पुढील १७ ओव्यांचा निर्णय आहे.) उत्पत्ती, स्थिती व लय असणाऱ्या सर्व विकारांना सगुण म्हणतात. ह्यावेगळ्या गुणरहिताला निर्गुण म्हणतात. ॥१३॥

वक्ता म्हणे हा विचार । शोधून पाहावें सारासार । अंतरी राहातां निर्धार । नांव नाहीं ।।१४।।

वक्ता– हा विचार नीट समजण्यासाठी सार व असार यांचा निर्णय करून घ्यावा. एकदा सार कळले की असाराचा (सगुण) मागमूस उरत नाही. ॥१४॥

विवेकेंचि तो मुख्य राजा । आणि सेवकाचें नांव राजा । याचा विचार समजा । वेवाद खोटा ।।१५।।

राजा या नावाचा नोकर व सर्वसत्ताधीश राजा यांतील फरक लक्षात घ्यावा. उगीच वाद करू नये. ॥१५॥

कल्पांतप्रळईं जें उरलें । तें निर्गुण ऐसें बोलिलें । येर तें अवघेंचि जालें । मायेमधें ।।१६।।

कल्पान्तीचा सर्वनाश झाल्यावर जे असते तसे राहते त्याला निर्गुण ब्रह्म म्हणतात. इतर सर्वांचा समावेश मायेत होतो. ॥१६॥

सेना शाहार बाजार । नाना यात्रा लाहानथोर । शब्द उठती अपार । कैसे निवडावे ।।१७।।

(पुढील विविध प्रकारच्या विरोधी किंवा विसंगत किंवा सरमिसळ झालेल्या गोष्टींची एकमेकींपासून निवड करणे कठीण असते–)

लढाईवरील सैन्यातील सैनिकांच्या आरोळ्या, गजबजलेल्या शहरातील कोलाहल व बाजारातील गोंगाट. ॥१७॥

काळामधें प्रज्यन्यकाळ । मध्यरात्रीं होतां निवळ । नाना जीव बोलती सकळ । कैसे निवडावे ।।१८।।

पावसाळ्यात पडणाऱ्या असंख्य धारा व मध्यरात्रीचा रातकिड्यांचा आवाज. ॥१८॥

नाना देश भाषा मतें । भूमंडळीं असंख्यातें । बहु ऋषी बहु मतें । कैसीं निवडावीं ।।१९।।

अनेक देश व त्यांची भाषा व संस्कृती, या भूमीवरील कित्येक ऋषी व त्यांच्या मतांतील विविधता. ॥१९॥

वृष्टि होतां च अंकुर । सृष्टीवरी निघती अपार । नाना तरु लहानथोर । कैसे निवडावे ।।२०।।

पावसाळ्याच्या प्रारंभी उगवणारे असंख्य तृणांकुर व लहानमोठ्या वृक्षांची अरण्ये. ॥२०॥

खेचरें भूचरें जळचरें । नाना प्रकारींचीं शरीरें । नाना रंग चित्रविचित्रें । कैसीं निवडावीं ।।२१।।

आकाश, जमीन व पाणी यांत राहणारे असंख्य प्राणी व त्यांच्या रंगातील अफाट विविधता व त्यांचे विविध रंग. ॥२१॥

कैसें दृश्य आकारलें । नानापरीं विकारलें । उदंडचि पैसावलें । कैंसें निवडावें ।।२२।।

या दृश्य सृष्टीत विविध विकार होऊन ती कशी आकाराला आली व तिचा किती उदंड विस्तार झाला. ॥२२॥

पोकळीमधें गंधर्वनगरें । नाना रंग लाहानथोरें । बहु वेक्ति बहु प्रकारें । कैसीं निवडावीं ।।२३।।

आकाशात अत्यंत भिन्न रंगांच्या ढगांच्या भिन्न आकृती तयार होतात. त्यांची विविधता किती सांगावी? ॥२३॥

दिवसरजनीचे प्रकार । चांदिणें आणी अंधकार । विचार आणी अविचार । कैसा निवडावा ।। २४ ।।

सूर्यसापेक्ष दिवस व रात्र, चंद्रसापेक्ष चांदणे व अंधार, बुद्धिसापेक्ष विचार व अविचार यांचे स्वरूप कसे निवडावे? (दिवस व रात्र सूर्यरूप आहेत. इ.) ॥२४॥

विसर आणी आठवण । नेमस्त आणी बाष्कळपण । प्रचित आणी अनुमान । येणें रीतीं ।। २५ ।।

विसरणे व आठवणे, व्यवस्थित व अजागळ, अनुभव व अंदाज याप्रमाणेच जाणावेत. ॥२५॥

न्याय आणी अन्याय । होय आणी न होये । विवेकेंविण काये । उमजों जाणे ।। २६ ।।

न्याय व अन्याय, शक्य व अशक्य यांतील निवाडा विवेकाशिवाय कसा होईल? ॥२६॥

कार्यकर्ता आणी निकामी । शूर आणी कुकर्मी । धर्मी आणी अधर्मी । कळला पाहिजे ।। २७ ।।

क्रियाशील व कामचुकार, शूर व भित्रा, धार्मिक व धर्मलंड यांतील फरक लक्षात घ्यावा. ॥२७॥

धनाढ्य आणी दिवाळखोर । साव आणी तश्कर । खरें खोटें हा विचार । कळला पाहिजे ।। २८ ।।

धनवान व दरिद्री, सज्जन व चोर, सत्य व असत्य यांतील फरक कळला पाहिजे. ॥२८॥

वरिष्ठ आणी कनिष्ठ । भ्रष्ट आणी अंतरनिष्ठ । सारासार विचार पष्ट । कळला पाहिजे ।। २९ ।।

अधिकाराने श्रेष्ठ व कनिष्ठ, आत्मनिष्ठ व चंचल यांतील अंतर स्पष्ट कळले पाहिजे. (२४ ते २८ मधील उदाहरणांनी सगुण व निर्गुण यांतील अत्यंत फरक लक्षात घ्यावा.) ॥२९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'नानाउपासनानिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'नानाउपासना' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास दहावा : गुणभूतनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पंचभूतें चाले जग । पंचभूतांची लगबग । पंचभूतें गेलियां मग । काये आहे ।।१।।

पंचीकृत पंचभूतांमुळें जगाची घटना टिकून आहे. ती अलग झाल्यावर जग म्हणून दाखवायला काय राहील? ॥१॥

श्रोता वक्तयास बोले । भूतांचे महिमे वाढविले । आणि त्रिगुण कोठें गेले । सांगा स्वामी ।।२।।

श्रोता– अहो स्वामी, पंचमहाभूतांची सृष्टिरचनेतील महत्त्वाची प्रशस्ती सांगितली. पण त्यांतील तीन गुणांचे स्थान कोणते? ॥२॥

अंतरात्मा पांचवें भूत । त्रिगुण त्याचें अंगभूत । सावध करूनियां चित्त । बरें पाहें ।।३।।

आकाशरूप अंतरात्मा हे पांचवे भूत समजावे. तीन गुण त्यांतच समाविष्ट होतात. सावधपणाने विचार केल्याने हे कळते. ॥३॥

भूत म्हणिजे जितुकें जालें । त्रिगुण जाल्यांत आलें । इतुकेन मूळ खंडलें । आशंकेचें ।।४।।

जे व्यक्तदशेला आले ते भूत. त्रिगुणही व्यक्त झाले असल्याने त्यांचा भूतात समावेश होतो. एवढ्या उत्तराने शंकेचे समाधान व्हावे. ॥४॥

भूतावेगळे कांहीं नाहीं । भूतजात हे सर्वहि । येकावेगळे येक कांहीं । घडेचिना ।।५।।

अशा भूतांहून वेगळे असे व्यक्त जगात काहीच नाही. हे सर्व दृश्य भूतांचे कार्य आहे. त्या पाचांचा समावेश नाही असे काही घडत नाही. ॥५॥

आत्म्याचेनी जाला पवन । पवनाचेन प्रगटे अग्न । अग्नीपासून जीवन । ऐसें बोलती ।।६।।

अंतरात्मारूप आकाशापासून वायू, वायूपासून अग्नी व अग्नीपासून पाणी झाले असे शास्त्र सांगते. ॥६॥

जीवन आवघें डबाबिलें । तें रविमंडळें आळलें । वन्हीवायोचेन जालें । भूमंडळ ।।७।।

सर्वत्र असलेले पाणी सूर्याच्या उष्णतेने वाळून तो अग्नी व वायू मिळून पृथ्वी तयार झाली. ॥७॥

वन्ही वायो रवी नस्तां । तरी होते उदंड सीतळता । ते सीतळतेमधें उष्णता । येणें न्यायें ।।८।।

वायू, अग्नी व सूर्य नसता तर सर्वत्र पाण्याची शीतलताच राहिली असती. त्या शीतलतेत जी उष्णता आहे ती वरील प्रकारे आली. (ओवी ७) ॥८॥

आवघें वर्मासी वर्म केलें । तरीच येवढें फांपावलें । देहेमात्र तितुकें जालें । वर्माकरितां ।।९।।

असे हे उष्णता, शैत्य, जडता इत्यादींचे रहस्य लक्षात घ्यावे. त्यामुळेच या सृष्टीचा व शरीरांचा एवढा पसारा तयार झाला. ॥९॥

आवघें सीतळचि असतें । तरी प्राणीमात्र मरोनी जातें । आवघ्या उष्णेंचि करपते । सकळ कांहीं ।।१०।।

सर्वत्र सतत गारठा असता तर जीवसृष्टी टिकली नसती. सतत उष्णता असती तर सर्व सृष्टी भाजून निघाली असती. ॥१०॥

भूमंडळ आळोन गोठलें । तें रविकिर्णे वाळोन गेलें । मग सहज चि देवें रचिलें । उपायासी ।।११।।

सृष्टिरचनेच्या प्रक्रियेत पाणी गोठून पृथ्वी झाल्यावर ती सूर्याच्या उष्णतेने वाळून जाऊ लागताच ईश्वराने त्यावर उपाय केला. ।।११।।

म्हणोनी केला प्रज्यन्यकाळ । थंड जालें भूमंडळ । पुढें उष्ण कांहीं सीतळ । सीतकाळ जाणावा ।।१२।।

त्यासाठीं त्याने पावसाळी ऋतूची योजना करून सृष्टी थंड केली. पुढे दिवसा उष्णता व रात्री थंडी असलेला ऋतू निर्माण केला. ।।१२।।

सीतकाळें कष्टले लोक । कर्पोन गेलें वृक्षादिक । म्हणोन पुढें कौतुक । उष्णकाळाचें ।।१३।।

त्या थंडीचा जीवांना त्रास झाल्यावर व वृक्षादिकांची पाने झडून गेल्यावर ईश्वराने उन्हाळ्याचा ऋतू निर्माण केला. (वसंत, ग्रीष्म.) ।।१३।।

त्याहिमधें प्रात:काळ । माध्यानकाळ सायंकाळ । सीतकाळ उष्णकाळ । निर्माण केले ।।१४।।

शिवाय त्यातील दिवसातही थंड सकाळ, उष्ण दुपार व पुन्हा थंड सायंकाळ यांची योजना केली. ।।१४।।

ऐसें येकामागें येक केलें । विलेनें नेमस्त लाविलें । येणेंकरितां जगले । प्राणीमात्र ।।१५।।

अशा प्रकारे एकामागून एक मागील ऋतू पुढील ऋतूत विलीन होण्याचा नियम लावून दिल्यामुळे सर्व प्राणी जगतात. (ऋतुचक्र.) ।।१५।।

नाना रसें रोग कठीण । म्हणोंनी औषधी केल्या निर्माण । परंतु सृष्टीचें विवरण । कळलें पाहिजे ।।१६।।

रोग बरे होणे कठीण म्हणून नाना रसांच्या औषधी निर्माण केल्या. हे असो. सृष्टीचे स्वरूप लक्षात घेतले पाहिजे. ।।१६।।

देहेमूळ रक्त रेत । त्या आपाचे होती दात । ऐसीच भूमंडळीं प्रचित । नाना रत्नांची ।।१७।।

स्त्री व पुरुष बीजांनी तयार होणारा गर्भ गर्भाशयात मातेच्या रक्ताने पोसला जातो. रेत व हे रक्त दोन्ही द्रव असूनही अस्थिमांसाचे शरीर बनते. त्या द्रवातूनच दातासारखे अति कठीण अवयव तयार होतात. द्रवरूप पृथ्वीपासून याच प्रकारे अनेक कठीण रत्ने बनतात असे स्पष्ट दिसते. ।।१७।।

सकळांसी मूळ जीवन बांधा । जीवनें चाले सकळ धंदा । जीवनेंविण हरिगोविंदा । प्राणी कैचे ।।१८।।

हे हरी, हे गोविंदा, सर्व जडजीवात्मक सृष्टीचा तुझे पाणी हा आधार आहे. त्याशिवाय प्राणी कसे जगतील? ।।१८।।

जीवनाचें मुक्ताफळ । शुक्रासारिखें सुढाळ । हिरे माणिके इंद्रनीळ । ते जळें जाले ।।१९।।

पाणीदार मोती, शुक्रताऱ्यासारखे तेजस्वी हिरे, माणके, इंद्रनील मणी पाण्यापासूनच होतात. ।।१९।।

महिमा कोणाचा सांगावा । जाला कर्दमुचि आघवा । वेगळवेगळु निवडावा । कोण्या प्रकारें ।।२०।।

खरे तर पांच भूतांपैकी अधिक माहात्म्य कोणाचे सांगावे? कारण ती सगळी परस्परांत बेमालूम मिसळली आहेत. त्यांना वेगळे कसे करावे? ।।२०।।

परंतु बोलिलें कांहींयेक । मनास कळावया विवेक । जनामधें तार्किक लोक । समजती आघवें ।।२१।।

परंतु काहीसा अंदाज येऊन त्यांचा निवाडा करता यावा म्हणून थोडे वर्णन केले. लोकांतील बुद्धिमन्तांना सर्वच समजते. ।।२१।।

आवघें समजलें हें घडेना । शास्त्रांशास्त्रांसीं पडेना । अनुमानें निश्चय होयेना । कांहींयेक ।।२२।।

मानवी बुद्धीला सर्वांचे सर्व आकलन होणे शक्य नाही. संबंधित शास्त्रांत सुद्धा एकवाक्यता नसते आणि केवळ तर्काने तर कशाचाच पूर्ण निश्चय होत नाही. ।।२२।।

अगाध गुण भगवंताचे । शेष वर्णूं न शके वाचें । वेदविधी तेहि काचे । देवेंविण ।।२३।।

अशी सृष्टी रचणाऱ्या भगवंताच्या गुणांचा अन्तपार लागत नाही. शेषाला त्याच्या हजार जिभांनीही त्यांचे वर्णन करता येत नाही. भगवंतामुळेच वेदांच्या विधींचे सार्थक होते. ॥२३॥

आत्माराम सकळां पाळी । आवघें त्रयलोक्य सांभाळी । तया येकेंविण धुळी । होये सर्वत्रांची ।।२४।।

आत्मारामरूप ईश्वर त्रैलोक्य व त्यांतील सर्वांना सांभाळतो. त्यावाचून सर्वकाही निरर्थक व बेबंद होईल. ॥२४॥

जेथें आत्माराम नाहीं । तेथें उरों न शके कांहीं । त्रयलोकीचे प्राणी सर्व हि । प्रेतरूपी ।।२५।।

ईश्वराचे आयुष्य संपते तेव्हा जड व जीव सृष्टीचा मागमूसही उरत नाही. त्रैलोक्यातील सर्व प्राणी प्रेतरूप होतात. मरतात. ॥२५॥

आत्मा नस्तां येती मरणें । आत्म्याविण कैचें जिणें । बरा विवेक समजणें । अंतर्यामीं ।।२६।।

जीवात्मा गेल्यावर सर्वांनाच मरण येते. त्यावाचून जिवंतपणा संभवतच नाही. हा विवेक मनात समजून असावे. ॥२६॥

समजणें जें विवेकाचें । तेंहि आत्म्याविण कैचें । कोणीयेकें जगदीशाचें । भजन करावें ।।२७।।

'विवेकाने समजणें' ही क्रिया सुद्धा आत्म्याच्या सत्तेवाचून कशी होईल? म्हणून प्रत्येकाने त्या जगदीशरूप आत्म्याची उपासना करावी. ॥२७॥

उपासना प्रगट जाली । तरी हे विचारणा कळली । याकारणें पाहिजे केली । विचारणा देवाची ।।२८।।

अशी प्रत्यक्ष उपासना झाली तरच हा विचार समजला असे म्हणता येईल. म्हणून उपास्य देवाचे ज्ञान समजावून घ्यावे. ॥२८॥

उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो । उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप्त नाहीं ।।२९।।

साधकाला उपासनेचा मोठा आधार आहे. ती नसेल तर तो निराधार होतो. त्याने यज्ञ, अनुष्ठाने, तपे, पारायणादी अन्य कितीही प्रयत्न केले तरी त्याला मोक्षलाभ होणार नाही. ॥२९॥

समर्थाची नाहीं पाठी । तयास भलताच कुटी । याकारणें उठाउठी । भजन करावें ।।३०।।

ज्याला ईश्वराची कृपा लाभत नाही, त्याला साधनमार्गात अनेक प्रकारे त्रास होतो. म्हणून प्रत्येक साधकाने मनापासून व हयगय न करता उपासना करावी. ॥३०॥

भजन साधन अभ्यास । येणें पाविजे परलोकास । दास म्हणे हा विश्वास । धरिला पाहिजे ।।३१।।

भगवंताची उपासना, श्रीगुरूंनी दिलेली साधना व स्वाध्याय ह्या मुख्य उपायांनी मोक्ष लाभतो असा विश्वास धरला पाहिजे असे मी रामदास म्हणतो. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'गुणभूतनिरुपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'गुणभूतनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक सोळावा समाप्त—

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास पहिला : देवबळात्कार

॥ श्रीराम समर्थ ॥

निश्चळ ब्रह्मीं चंचळ आत्मा । सकळां पर जो परमात्मा । चैतन्य साक्षी ज्ञानात्मा । शड्गुणैश्वरु ।।१।।

अविनाशी व अढळ ब्रह्मस्वरूपात विनाशी व विकारवान जीवेश्वर होतात. ह्यांतील ईश्वर हाच सर्वांत श्रेष्ठ परमात्मा असून त्याला चैतन्य, साक्षी, ज्ञानात्मा व सहा गुणांचा स्वामी म्हणतात. ॥१॥

सकळ जगाचा ईश्वरु । म्हणौन नामें जगदेश्वरु । तयापासून विस्तारु । विस्तारला ।।२।।

तो सर्व जगाचा स्वामी असल्याने त्याला जगदीश्वर म्हणतात. त्यापासून अपार जगताचा विस्तार झाला. ॥२॥

शिवशक्ति जगदेश्वरी । प्रकृतिपुरुष परमेश्वरी । मूळमाया गुणेश्वरी । गुणक्षोभिणी ।।३।।

ईश्वराची निर्माती मूळमाया असून तिला शिवशक्ती, जगदेश्वरी, प्रकृतिपुरुष, परमेश्वरी, गुणेश्वरी, गुणक्षोभिणी इ. नावे आहेत. ॥३॥

क्षेत्रज्ञ द्रष्टा कूटस्त साक्षी । अंतरात्मा सर्वलक्षी । शुद्धसत्व महत्तत्त्व परीक्षी । जाणता साधु ।।४।।

पुरुषाला क्षेत्रज्ञ, द्रष्टा, कूटस्थ, साक्षी, सर्वज्ञ, शुद्धसत्त्व, महत् इ. नावे असून त्यांचे रहस्य साधू जाणतो. ॥४॥

ब्रह्मा विष्णु महेश्वरु । नाना पिंडीं जीवेश्वरु । त्यास भासती प्राणीमात्रु । लहानथोर ।।५।।

ब्रह्मांडात ब्रह्मदेव, विष्णू व शंकर असतात. अनेक शरीरांत जीव व ईश्वर राहतात. त्यातील जीवाला इतर लहान-मोठे प्राणी दिसतात. ॥५॥

देहदेउळामधें बैसला । न भजतां मारितो देहाला । म्हणौनि त्याच्या भेणें तयाला । भजती लोक ।।६।।

ईश्वर देहरूप देवळात व्यापून राहतो. जर जीवाने त्याची उपासना केली नाही, तर तो ईश्वर जीवाला पुन्हा पुन्हा मरण देतो. त्या भीतीने सर्व जीव त्याची उपासना करतात. ॥६॥

जे वेळेसी भजन चुकलें । तें तें तेव्हां पछ्याडिलें । आवडीनें भजों लागले । सकळ लोक ।।७।।

जेव्हा जेव्हा उपासना होत नाही तेव्हा तेव्हा ईश्वर जीवाला जणूं पछाडतो. म्हणून सर्व जीव त्याची आवडीने उपासना करतात. ॥७॥

जें जें जेव्हां आक्षेपिलें । तें तें तत्काळचि दिधलें । त्रैलोक्य भजों लागलें । येणें प्रकारें ।।८।।

देव जेव्हा जे मागतो तेव्हा ते त्याला तत्काळ देऊन जीव त्याची उपासना करतात. त्रैलोक्य त्याची अशी उपासना करते. ॥८॥

पांचा विषयांचा नैव्यद्य । जेव्हा पाहिजे तेव्हां सिद्ध । ऐसें न करितां सद्य । रोग होती ।।९।।

जीव आत्मदेवाला पांच विषयांचे नैवेद्य हवा तेव्हा देतात. असा नैवेद्य दिला नाही, तर जीवाला असंतोषाचा रोग जडतो! ॥९॥

जेणें काळें नैव्यद्य पावेना । तेणें काळें देव राहेना । भाग्य वैभव पदार्थ नाना । सांडून जातो ।।१०।।

असे नैवेद्य बंद झाले तर जीवात्मा भाग्य, वैभव व सर्व कमाई टाकून देह सोडून जातो. ॥१०॥

जातो तो कळों देईना । कोणास ठाउकें होयेना । देवेंविण अनुमानेना । कोणास देव ।।११।।

तो देह सोडून जातो म्हणजे काय व तो कसा जातो हे कोणालाच कळत नाही. ते देवावाचून इतर कोणाला समजत नाही. ॥११॥

देव पाहावयाकारणें । देउळें लागती पाहाणें । कोठेंतरी देउळाच्या गुणें । देव प्रगटे ।।१२।।

सामान्य माणसाला देवाच्या दर्शनासाठी देवळात जावे लागते. पण विचार करणाऱ्याला प्रत्येक शरीररूपी देवळात देव प्रगट झाल्याचे कळते. ॥१२॥

देउळें म्हणिजे नाना शरीरें । तेथें राहिजे जीवेश्वेरे । नाना शरीरें नाना प्रकारें । अनंत भेदें ।।१३।।

अनेक शरीरे ही देवळेच असून त्यांत नियामक ईश्वर व नियम्य जीव राहतात. त्या शरीरांचे प्रकार व भेद अगणित आहेत. ॥१३॥

चालतीं बोलतीं देऊळें । त्यामधें राहिजें राउळें । जितुकीं देउळें तितुकीं सकळें । कळलीं पाहिजे ।।१४।।

शरीरे ही चालती बोलती देवळे असून त्यांत देव राहतो. जेवढी शरीरे तेवढी देवळे हे कळावे. ॥१४॥

मछ कूर्म वाराह देउळें । भूगोळ धरिला सर्वकाळें । कराळें विक्राळें निर्मळें । कितियेक ।।१५।।

मत्स्य, कूर्म व वराह ह्या अवताररूप देवळांनी पृथ्वी तोलून धरली होती. आजही कितीतरी अजस्त्र, भयानक व सुंदर देह दिसतात. ॥१५॥

कित्येक देउळीं सौख्य पाहे । भरतां आवघें सिंध आहे । परी तें सर्वकाळ न राहे । अशाश्वत ।।१६।।

कित्येक शरीरात सतत सुखाचा अनुभव येऊन जणू सुखसागर हेलावतो असे वाटते. पण ते शेवटपर्यन्त तसेच टिकत नाही. ॥१६॥

अशाश्वताचा मस्तकमणी । जयाची येवढी करणी । दिसेना तरी का जालें धनी । तयासीच म्हणावें ।।१७।।

जो एवढा अवाढव्य प्रपंच निर्माण करतो तो ईश्वर सर्व अशाश्वतांत सर्वश्रेष्ठ आहे! तो दिसत नसला तरी तो जगाचा स्वामी आहेच. ॥१७॥

उद्भवोन्मुख होतां अभेद । विमुख होतां उदंड खेद । ऐसा अधोर्ध संवाद । होत जातो ।।१८।।

उद्भव म्हणजे निर्मिती करणाऱ्या ईश्वराच्या अनुसंधानात सर्व भेद मावळतात. परंतु त्याचे अनुसंधान सुटताच भेददर्शनाने सतत दु:खे होत राहतात. असा हा मुळाकडील (ऊर्ध्व) व पसाऱ्याकडील (अध) प्रवास होत राहतो. ॥१८॥

सकळांचें मूळ दिसेना । भव्य भारी आणी भासेना । निमिष्य येक वसेना । येके ठाइं ।।१९।।

ब्रह्म हे सर्व जगत्भासाचे अधिष्ठानरूप मूळ असून ते व्यापक (भव्य) व सर्वाधिष्ठान (भारी) असून दिसत नाही व कळतही नाही. ते क्षणभरही एक ठिकाणी नसते. (म्हणजेच ते सर्वव्यापी असते.) ॥१९॥

ऐसा अगाध परमात्मा । कोण जाणे त्याचा महिमा । तुझी लीळा सर्वोत्तमा । तूंच जाणसी ।।२०।।

परमात्मा हा असा अतर्क्य असून त्याचा महिमा कोणालाच कळत नाही. हे सर्वोत्तमा, तुझे हे खेळ एक तूच जाणतोस. ॥२०॥

संसारा आलियाचें सार्थक । जेथें नित्यानित्यविवेक । येहलोक आणी परलोक । दोनीं साधिले ।।२१।।

नित्य ब्रह्म व अनित्य प्रपंच हा विवेक ज्याचेपाशी असतो त्यानेच जीवनाचे सार्थक केलेले असते. इहलोकी येऊन मोक्ष साध्य केलेला असतो. ॥२१॥

मननसीळ लोकांपासीं । अखंड देव आहिर्निशीं । पाहातां त्यांच्या पूर्वसंचितासी । जोडा नाहीं ।।२२।।

जे सत्यासत्य, नित्यानित्य इ. विचार (मनन) सतत करतात त्यांचेपाशी देव अखंड राहतो. त्यांचे पूर्वसुकृत

खरोखर सर्वोत्तम असते. ॥२२॥

अखंड योग म्हणोनि योगी । योग नाहीं तो वियोगी । वियोगी तोहि योगी । योगबळें ।।२३।।

जीव व ब्रह्म ह्यांचे सतत ऐक्य साधून असल्याने तो योगी असून, असा योग नसणारा वियोगी असतो. योगाचे सामर्थ्याने वियोगी सुद्धा योगी होतो. ॥२३॥

भल्यांची महिमा ऐसी । जे सन्मार्ग लावी लोकांसी । पोहणार असतां बुडतयासी । बुडों नेदावें ।।२४।।

अशा योग्यांतही जे महात्मे असतात ते इतर लोकांनाही योगमार्गाला लावतात. जो अस्सल पोहोणारा असतो त्याने बुडणाऱ्याला बुडू देऊ नये. ॥२४॥

स्थूळसूक्ष्मतत्वझाडा । पिंडब्रह्मांडाचा निवाडा । प्रचित पाहे ऐसा थोडा । भूमंडळीं ।।२५।।

पृथ्व्यादी स्थूल व अव्यक्तादी सूक्ष्म तत्त्वांचे मिथ्यात्व जाणणारा व पिंड व ब्रह्मांड ह्यांचे स्वरूप जाणून त्यांसंबंधी दृढ निश्चय असणारा ह्या जगात विरळा! ॥२५॥

वेदांतीचें पंचिकर्ण । अखंड तयाचें विवर्ण । महांवाक्यें अंतःकरण । रहस्य पाहे ।।२६।।

वेदांतशास्त्रातील पंचीकरणाचा सूक्ष्म अभ्यास करून 'तत्त्वमसि' सारख्या महावाक्यातील पदांचे वाच्य व लक्ष्य अन्तःकरणांत त्याने साठविलेले असते. ॥२६॥

ये पृथ्वीमधें विवेकी असती । धन्य तयांची संगती । श्रवणमात्रें पावती गती । प्राणीमात्र ।।२७।।

ह्या पृथ्वीवरील विवेकी महात्म्यांची जे संगत करतील ते धन्य होत. त्यांच्या उपदेशाच्या श्रवणाने त्यांना उत्तम गती प्राप्त होते. ॥२७॥

सत्संग आणी सत्शास्त्र श्रवण । अखंड होतसे विवर्ण । नाना सत्संग आणी उत्तम गुण । परोपकाराचे ।।२८।।

सत्संगतीत राहून अद्वैत वेदान्तशास्त्राचे अखंड विवरण ऐकावे. अशा उत्तम गुण असणाऱ्या व परोपकारी महात्म्यांचा सत्संग सतत असावा. ॥२८॥

जे सद्कीर्तीचे पुरुष । ते परमेश्वराचे अंश । धर्मस्थापनेचा हव्यास । तेथेंचि वसे ।।२९।।

अशी सत्कीर्ती ज्यांना लाभली आहे ते परमेश्वराचे अंश असतात. धर्मस्थापनेचा मोठा प्रयत्न त्यांचेकडूनच होतो. ॥२९॥

विशेष सारासार विचार । तेणें होय जग्गोद्धार । संगत्यागें निरंतर । होऊन गेले ।।३०।।

त्यांच्याजवळचा मुख्य विशेष म्हणजे सार व असार ह्यांचा विवेक हा होय. तेच जगदुद्धाराचे मुख्य साधन आहे. असार संसाराचा संग सोडून अनेक जण आजपर्यन्त ब्रह्मरूप (निरंतर) झाले. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देवबळात्कारनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देवबळात्कार' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास दुसरा : शिवशक्तिनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । जैसें गगन अंतराळ । निराकार केवळ । निर्विकारी ।।१।।

आकाशरूप अंतरीक्ष जसे निराकार, निर्विकार, निर्मळ व निश्चळ आहे तसेच ब्रह्म आहे. ॥१॥

अंतचि नाहीं ते अनंत । शाश्वत आणि सदोदित । असंत नव्हे तें संत । सर्वकाळ ।।२।।

ब्रह्माला 'पलीकडे' नाही असे ते अन्तपाररहित आहे. ते नित्य, सत्य, कालातीत आहे. ॥२॥

परब्रह्म तें अविनाश । जैसें आकाश अवकाश । न तुटे न फुटे सावकास । जैसें तैसें ।।३।।

आकाशरूप पोकळी जशी तुटत वा फुटत नाही तसे ब्रह्म अविनाशी आहे. ॥३॥

तेथें ज्ञान ना अज्ञान । तेथें स्मरण ना विस्मरण । तेथें अखंड निर्गुण । निरावलंबी ।।४।।

ब्रह्मस्वरूपात वृत्तिज्ञान व झोपेतल्याप्रमाणे अज्ञान नाही. ('जाणीव नेणीव भगवन्ती नाही'– ज्ञाने. हरिपाठ) स्मृती वा विस्मृती नाही. (ह्या बुद्धिसापेक्ष आहेत.) ते गुणातीत, भेदशून्य व आधाराधेयसंबंधविरहित आहे. (ब्रह्म कोणाचा आधार नाही. त्याला कोणाचा आधार नाही.) ॥४॥

तेथें चंद्र सूर्य ना पावक । नव्हे काळोखें ना प्रकाशक । उपाधीवेगळें येक । निरोपाधी ब्रह्म ।।५।।

एकमेव ब्रह्म उपाधिविरहित असून त्यांत सूर्य, चंद्र व अग्नी नाहीत ('न तत्र सूर्यो भाति–' कठ उप.) ज्ञानप्रकाश हे स्वरूप असलेल्या ब्रह्मात अंधार व उजेड ह्यांना अस्तित्व नाही. त्याचे ठिकाणी प्रकाश्यप्रकाशकभाव नाही. (स्वयंप्रकाश ब्रह्माचा कोणी प्रकाशक नाही. उपाधीरहित ब्रह्माला कोणी प्रकाश्य नाही) ॥५॥

निश्चळीं स्मरण चेतलें । त्यास चैतन्य ऐसें कल्पिलें । गुणसमानत्वें जालें । गुणसाम्य ऐसें ।।६।।

निश्चळ ब्रह्मात 'एकोऽहं' ह्या स्मरणाचा अध्यारोप केला. त्या स्मरणाला मूळमाया असे नाव दिले. त्याच मायेतील गुणांच्या समान व सुप्त अस्तित्वाला 'गुणसाम्य' असे नाव दिले. ॥६॥

गगनीं आली अभ्रछ्याया । तैसी जाणिजे मूळमाया । उद्भव आणी विलया । वेळ नाहीं ।।७।।

आकाशात जसे ढग जमा व्हायला व जायला वेळ लागत नाही तशी ब्रह्मात मूळमाया जाणावी. ॥७॥

निर्गुणीं गुणविकारु । तोचि शड्गुणैश्वरु । अर्धनारीनटेश्वरु । तयास म्हणिजे ।।८।।

मूळ निर्गुण ब्रह्मात जो शुद्धसत्त्वाच्या विकाराचा अध्यारोप केला जातो तोच शुद्धसत्त्व सहा गुणांचा ईश्वर वा अर्धनारीनटेश्वर होय. ॥८॥

आदिशक्ति शिवशक्ति । मुळीं आहे सर्वशक्ति । तेथून पुढें नाना वेक्ती । निर्माण जाल्या ।।९।।

मूळमायेत आदिशक्ती, शिवशक्ती इ. अनेक शक्ती असून त्यांतून विविध नामे व रूपे निर्माण झाली. ॥९॥

तेथून पुढें शुद्धसत्त्व । रजतमाचें गूढत्व । तयासि म्हणिजे महत्तत्त्व । गुणक्षोभिणी ।।१०।।

त्यानंतर शुद्ध सत्त्व, रज व तमांचे झालेले गूढ महत्तत्त्व 'गुणक्षोभिणी' ह्या नावाने ओळखले गेले. ॥१०॥

मुळीं असेचिना वेक्ती । तेथें कैंची शिवशक्ती । ऐसें म्हणाल तरी चित्तीं । सावधान असावें ।।११।।

शंका– अजातवादानुसार व्यक्त म्हणून काहीच नसताना ही शिवशक्ती आणली कोठून? त्याचे उत्तर सावधपणाने ऐका. ॥११॥

ब्रह्मांडावरून पिंड । अथवा पिंडावरून ब्रह्मांड । अधोर्ध पाहातां निवाड । कळों येतो ।।१२।।

ब्रह्मांडाकडून पिंडाकडे व पिंडाकडून ब्रह्मांडाकडे असे मोठ्याकडून लहानाकडे व लहानाकडून मोठ्याकडे पाहिले तर त्याचे उत्तर मिळते. उदा– ॥१२॥

बीज फोडून आणिलें मना । तेथें फळ तों दिसेना । वाढत वाढत पुढें नाना । फळें येती ।।१३।।

कोणतेही बी फोडून ते सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तरी त्यात त्याचे फळ दिसत नाही. पण त्याचा अंकुर वाढल्यावर नंतर फळे दिसतात. ॥१३॥

फळ फोडितां बीज दिसे । बीज फोडितां फळ नसे । तैसा विचार असे । पिंडब्रह्मांडीं ।।१४।।

फळ फोडले तर बी दिसते. पण बी फोडले तर फळ दिसत नाही. त्याप्रमाणें ब्रह्मांडात (फळ) पिंड असतात, पण पिंडात (बी) ब्रह्मांड दिसत नाही. ॥१४॥

नर नारी दोनी भेद । पिंडीं दिसती प्रसिद्ध । मुळीं नस्तां विशद । होतील कैसीं ।।१५।।

शरीरात स्त्री व पुरुष हे भेद सर्वांनाच दिसतात. परंतु मूळ मायेत ते नसताना दिसतील कसे? ॥१५॥

नाना बीजरूप कल्पना । तींत काये येक असेना । सूक्ष्म म्हणोनि भासेना । येकायेकीं ।।१६।।

लक्षावधी बीजांच्या घटनांमध्यें कित्येक घटक असतात. पण ते अतिसूक्ष्म असल्याने तात्काळ तेथे दिसत नाहीत. ॥१६॥

स्थूळाचें मूळ ते वासना । ते वासना आधीं दिसेना । स्थूळावेगळें अनुमानेना । सकळ कांहीं ।।१७।।

स्थूळ शरीराच्या जन्माचे पूर्वशरीरातील वासना हे कारण आहे. ती वासना जन्मापूर्वी दिसत नाही. स्थूळाशिवाय सूक्ष्माचा तर्क करता येत नाही. ॥१७॥

कल्पनेची सृष्टी केली । ऐसीं वेदशास्त्रें बोलिलीं । दिसेना म्हणोन मिथ्या केली । न पाहिजेत कीं ।।१८।।

वेदशास्त्र असे सांगते की दृश्य सृष्टी संकल्पातून (कल्पना) झाली आहे. तो संकल्प दिसत नाही म्हणून वेदांना खोटे ठरवू नये. ॥१८॥

पडदा येका येका जन्माचा । तेथें विचार कळे कैंचा । परंतु गूढत्व हा नेमाचा । ठाव आहे ।।१९।।

चालू जन्म व मागील जन्म ह्यांत विस्मृतीचा पडदा आल्याने मागील जन्मातीलसुद्धा घटना आठवत नाहीत. गूढात जमा होतात. एकूण गूढता ही वेदान्त तत्त्वज्ञानात नियमाने असते. ॥१९॥

नाना पुरुषांचे जीव । नाना स्त्रियांचे जीव । येकचि परी देहस्वभाव । वेगळाले ।।२०।।

पुरुष व स्त्री ह्यांत जीवत्व सारखेच असते. पण देहांच्या रचनेत बराच फरक असतो. ॥२०॥

नवरीस नवरी नलगे । ऐसा भेद दिसों लागे । पिंडावरून उमगे । ब्रह्मांडबीज ।।२१।।

उपवर मुलीला दुसऱ्या उपवर मुलीच्या सहवासात गोडी वाटत नाही. ह्या पिंडातील भेदावरून ब्रह्मांडबीजात तो असला पाहिजे हे लक्षात येते. ॥२१॥

नवरीचें मन नवऱ्यावरी । नवऱ्याचें मन नवरीवरी । ऐसी वासनेची परी । मुळींहून पाहावी ।।२२।।

पुरुषाचे लक्ष स्त्रीकडे व स्त्रीचे पुरुषाकडे असते. ह्यावरून त्या दोघांच्यात असलेल्या वंशवृद्धीच्या वासनेचे बीज मूळमायेत असले पाहिजे हे लक्षात घ्यावे. ॥२२॥

वासना मुळींची अभेद । देहसमंधें जाला भेद । तुटतां देहाचा समंध । भेद गेला ।।२३।।

वासना हे तत्त्व मुळात एकच आहे. पण देहांनुसार त्यांत भेद दिसतो. देहतादात्म्य जाताच भेदही निघून जातो किंवा देहाला मरण येताच केवळ वासना उरते. भेद उरत नाही. ॥२३॥

नरनारींचे बीजकारण । शिवशक्तीमधें जाण । देह धरितां प्रमाण । कळों आलें ।। २४।।

स्त्री व पुरुषांची बीजे मूळमायेच्या बीजात असतात. ते ते देह जन्माला आल्यावर त्यातील भेद समजतो. ॥२४॥

नाना प्रीतीच्या वासना । येकाचें येकास कळेना । तिक्षण दृष्टीनें अनुमाना । कांहींसें येतें ।। २५।।

प्रेमाचे अनेक प्रकार व आविष्कार एकाचे दुसऱ्याला कळत नाहीत. बारीक निरीक्षणाने काहींसा अंदाज लागतो. ॥२५॥

बाळकास वाढवी जननी । हें तों नव्हे पुरुषाचेनी । उपाधी वाढे जयेचेनी । ते हे वनिता ।। २६।।

उदा. वात्सल्य हा प्रेमाचा प्रकार असल्याने आई मुलाला सांभाळते. पुरुषाला ते जमत नाही. आई झालेल्या पत्नीमुळेच प्रपंचाचा विस्तार होतो. ॥२६॥

वीट नाही कंटाळा नाहीं । आलस्य नाहीं त्रास नाहीं । इतुकी माया कोठेंचि नाहीं । मातेवेगळी ।। २७।।

मातेला मूल सांभाळण्याचा वीट येत नाही. कंटाळा, आळस, त्रास यांतील काहीच होत नाही. हे प्रेम आईशिवाय इतरत्र कोठेच दिसत नाही. ॥२७॥

नाना उपाधी वाढऊं जाणे । नाना मायेनें गोऊं जाणे । नाना प्रीति लाऊं जाणे । नाना प्रपंचाची ।। २८।।

स्त्रीला प्रपंचाचा व्याप कसा वाढवावा व सांभाळावा ते कळते. वात्सल्य, प्रेम, ओढ, कणव इ. प्रकारे कुटुंबातील सर्वांना ती एकत्र ठेवते व सर्वांना प्रपंचाविषयी प्रेम निर्माण करते. ॥२८॥

पुरुषास स्त्रीचा विश्वास । स्त्रीस पुरुषाचा संतोष । परस्परें वासनेस । बांधोन टाकिलें ।। २९।।

पुरुष स्त्रीवर विसंबून राहतो. स्त्री पुरुषामुळे संतुष्ट होते. दोघे परस्परांना वासनेने बांधून टाकतात. ॥२९॥

ईश्वरें मोठें सूत्र केलें । मनुष्यमात्र गुंतोन राहिलें । लोभाचें गुंडाळें केलें । उगवेना ऐसें ।। ३०।।

ईश्वराच्या या सूक्ष्म योजनेत सर्व माणसे गुंतून राहतात. त्यातून परस्परआसक्तीचा न सुटणारा गुंता तयार होतो. ॥३०॥

ऐसी परस्परें आवडी । स्त्रीपुरुषांची माहां गोडी । हे मुळींहून चालिली रोकडी । विवेकें पाहावी ।। ३१।।

स्त्री व पुरुष यांना एकमेकांचे असलेले हे जबर आकर्षण व गोडी जगाच्या प्रारंभापासून असल्याचे प्रत्यक्ष दिसते. ती विचारपूर्वक लक्षात घ्यावी. ॥३१॥

मुळीं सूक्ष्म निर्माण जालें । पुढें पष्ट दिसोन आलें । उत्पतीचें कार्य चाले । उभयतांकरितां ।। ३२।।

मूळ मायेत सूक्ष्म वासना निर्माण होऊन पुढे शरीरे झाल्यावर वासना प्रगट होते. स्त्री व पुरुष या युगुलामुळे उत्पत्तीचे कार्य अखंड चालू राहते. ॥३२॥

मुळीं शिवशक्ती खरें । पुढें जालीं वधुवरें । चौऱ्यासि लक्ष विस्तारें । विस्तारली जे ।। ३३।।

मूळ शिव व शक्ती ही आद्य तत्त्वे (खरे) असून त्यातून चौऱ्यांशी लक्ष जीवयोनीमध्ये स्त्री- पुरुष भेद निर्माण होऊन एका एका योनीचा मोठा विस्तार झाला. ॥३३॥

येथें शिवशक्तीचें रूप केलें । श्रोतीं मनास पाहिजे आणिलें । विवरलियांविण बोलिलें । तें वेर्थ जाणावें ।। ३४।।

येथे शिव व शक्तीचे स्वरूप स्पष्ट करून सांगितले. श्रोत्यांनी ते नीट लक्षात घ्यावे. स्पष्ट केल्यावाचूनचे बोलणे व्यर्थ समजावे. ॥३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'शिवशक्तिनिरूपणनाम' समास दुसरा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'शिवशक्तिनिरूपण' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास तिसरा : श्रवणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

थांबा थांबा ऐका ऐका । आधींच ग्रंथ सोडूं नका । सांगितलें तें ऐका । सावधपणें ।।१।।

हे श्रोतेहो, जरा धीर धरा, माझे म्हणणे ऐका. 'आता अभ्यास पुरे' असे म्हणून ग्रंथ बाजूला सारू नका. सांगितलेले पुन्हा एकदा सावधपणे ऐका. ॥१॥

श्रवणामध्ये सार श्रवण । तें हें अध्यात्मनिरूपण । सुचित करून अंतःकर्ण । ग्रन्थामधें विवरावें ।।२।।

अध्यात्मशास्त्राचे निरूपण हे श्रवणातील श्रवणाचे सार आहे. एकाग्र चित्ताने त्याचा ग्रंथातून अभ्यास करावा. ॥२॥

श्रवणमननाचा विचार । निजध्यासें साक्षात्कार । रोकडा मोक्षाचा उधार । बोलोंचि नये ।।३।।

जीव व ब्रह्म एक आहेत हे ऐकावे, त्याचा साधक-बाधक विचार करून तसा निर्णय करावा. 'मी ब्रह्म आहे' असे निदिध्यासन करून प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा व मुक्त व्हावे. मरणानंतरच्या मुक्तीची भाषा नको. ॥३॥

नाना रत्नें परीक्षितां । अथवा वजनें करितां । उत्तम सोनें पुटीं घालितां । सावधान असावें ।।४।।

ज्याप्रमाणे अनेक रत्नांची पारख करताना, सुवर्णादी धातूंचे वजन करताना व सोने अग्नीत घालताना सावध राहावे लागते. ॥४॥

नाना नाणीं मोजून घेणें । नाना परीक्षा करणें । विवेकी मनुष्यासी बोलणें । सावधपणें ।।५।।

पैसे मोजून घेणे, अश्वादी परीक्षा करणे व विचारवन्ताशी बोलताना सावधगिरी बाळगावी लागते. ॥५॥

जैसें लाखोलीचें धान्य । निवडून वेंचितां होतें मान्य । सगट मानितां अमान्य । देव क्षोभे ।।६।।

देवाला अर्पण करण्याचे धान्य जसे निवडून टिपून अर्पण करावे लागते. कचऱ्यासह अर्पण केले तर देव रागावतो. ॥६॥

येकांतीं नाजुक कारबार । तेथें असावें अति तत्पर । त्याच्या कोटिगुणें विचार । अध्यात्मग्रन्थीं ।।७।।

गुप्तपणें राजकारणाची मसलत करताना फार सावधगिरीने, नेटक्या शब्दात व तोल सांभाळून करावी लागते, त्या सर्वांहून (ओवी ४, ५, ६) कोटीपटीने सूक्ष्म व काटेकोर विचार अध्यात्मशास्त्राच्या विचारात करावा लागतो. ॥७॥

काहिण्या कथा गोष्टी पवाड । नाना अवतारचरित्रें वाड । त्या समस्तांमध्यें जाड । अध्यात्मविद्या ।।८।।

साठा उत्तराच्या कहाण्या, भक्तांच्या कथा, न्यायनीती सांगणाऱ्या गोष्टी इत्यादींचे कौतुक व रामकृष्णादी मोठ्या अवतारचरित्रांहून अध्यात्मविद्या श्रेष्ठ व गहन आहे. ॥८॥

गत गोष्टीस ऐकिलें । तेणें काये हातास आलें । म्हणती पुण्य प्राप्त जालें । परी तें दिसेना कीं ।।९।।

वरील भूतकालीन गोष्टी ऐकून काय मिळणार? त्याने पुण्य मिळते असे म्हणतात. पण ते पुण्य मिळालेले कोणालाच दिसत नाही! ॥९॥

तैसें नव्हे अध्यात्मसार । हा प्रचितीचा विचार । कळतां अनुमानाचा संव्हार । होत जातो ।।१०।।

अध्यात्मरूप सार असे नाही. यात मोक्षाचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. तो येताच केवळ सांगोवांगीच्या गोष्टी निरर्थक ठरतात. ॥१०॥

मोठे मोठे येऊन गेले । आत्म्याकरितांच वर्तले । त्या आत्म्याचा महिमा बोले । ऐसा कवणु ।।११।।

व्यास, ज्ञानदेवादी महात्म्यांची जीवने आत्मविद्येलाच समर्पित होती. त्या आत्म्याचा अपार महिमा कोण सांगणार? किंवा महान चक्रवर्तीही आत्म्यानेच जगले. ।।११।।

युगानयुगें येकटा येक । चालवितो तिनी लोक । त्या आत्म्याचा विवेक । पाहिलाच पाहावा ।।१२।।

जो आत्मरूप ईश्वर युगानुयुगे एकटाच या तिन्ही लोकांचे सर्व व्यवहार चालवितो त्याचा शास्त्रशुद्ध विचार वारंवार करावा. ।।१२।।

प्राणी आले येऊन गेले । ते जैसे जैसे वर्तले । ते वर्तणुकेचें कथन केलें । इछेसारिखें ।।१३।।

पृथ्वीवर होऊन गेलेल्या थोरामोठ्यांची चरित्रे त्यांच्या चरित्रकारांनी त्यांना भावली तशी लिहिली. (पण त्यांचे ते मोठेपण आत्म्याच्या सत्तेमुळे होते.) ।।१३।।

जेथें आत्मा नाहीं दाट । तेथें अवघें सरसपाट । आत्म्याविण बापुडें काष्ठ । काये जाणे ।।१४।।

जेथे व्यापक आत्मचैतन्य विशेषरूपाने प्रगट नसते तेथे अचेतनाचे साम्राज्य असते. सामान्यरूपाने आत्मा व्यापून असलेले लाकूड बिचारे काय जाणणार! ।।१४।।

ऐसें वरिष्ठ आत्मज्ञान । दुसरें नाहीं यासमान । सृष्टीमधें विवेकी सज्जन । तेचि हें जाणती ।।१५।।

अशा या आत्मज्ञानासारखे श्रेष्ठ ज्ञान या पृथ्वीवर दुसरे नाही. जगातील विचारवंत सात्त्विकांनाच हे कळते. ।।१५।।

पृथ्वी आणी आप तेज । याचा पृथ्वीमध्यें समज । अंतरात्मा तत्त्वबीज । तें वेगळेंचि राहिले ।।१६।।

पृथ्वी, आप व तेज यांचे त्रिवृत्करण पृथ्वीप्रमाणेच अचेतन आहे. ज्या आकाशरूप अंतरात्म्याच्या तत्त्वरूप बीजातून ही तीन (व वायू) प्रगट होतात ते बीज या तिन्हीहून वेगळेच आहे. ।।१६।।

वायोपासून पैलिकडे । जो कोणी विवेकें पवाडे । जवळीच आत्मा सांपडे । तया पुरुषासी ।।१७।।

वायूहून पलीकडे आकाशरूप ईश्वर व नंतर ब्रह्म असा जो शास्त्रीय विचार करील त्याला तेथल्या तेथेच आत्मदर्शन होईल. तो क्रम असा– ।।१७।।

वायो आकाश गुणमाया । प्रकृतिपुरुष मूळमाया । सूक्ष्मरूपें प्रचित येया । कठिण आहे ।।१८।।

वायू, आकाश, गुणमाया व नंतर प्रकृतिपुरुषरूप मूळ माया या क्रमाने त्यांचा सूक्ष्म निश्चय करणे अवघड आहे. ।।१८।।

मायादेवीच्या धांदली । सूक्ष्मीं कोण मन घाली । समजला त्याची तुटली । संदेहवृत्ती ।।१९।।

नामरूपात्मक मायिक रूपांच्या गोंधळात अडकून पडलेल्याला अस्ति, भाति, प्रियरूप सूक्ष्माचा विचार कसा करता येईल? जो हा विचार करतो त्याचे सर्व संशय नष्ट होतात. ।।१९।।

मूळमाया चौथा देह । जाला पाहिजे विदेह । देहातीत होऊन राहे । धन्य तो साधु ।।२०।।

मूळ माया हा ईश्वराचा चौथा देह आहे. (जीवाच्या महाकारण शरीराप्रमाणे) त्याचाही निरास झाला पाहिजे. असा देहातीत जीवन्मुक्त धन्य होय. (मूळ माया अध्यस्त असून ब्रह्म अधिष्ठान हा निश्चय होणे.) ।।२०।।

विचारें ऊर्ध चढती । तयासी च ऊर्धगती । येरां सकळां अधोगती । पदार्थज्ञानें ।।२१।।

विचाराने जे अतिस्थूलापासून (पृथ्वी) अति सूक्ष्मापर्यन्त (ब्रह्म) वर चढतात त्यांनाच मोक्ष मिळतो. जे वृत्तिज्ञानाने नामरूपात्मक पदार्थात रमतात ते जन्ममरणचक्रात अडकतात. ।।२१।।

पदार्थ चांगले दिसती । परी ते सर्वेचि नासती । अतो भ्रष्ट ततो भ्रष्ट होती । लोक तेणें ।।२२।।

नामरूपांचे पदार्थ आकर्षक व उपयुक्त असतात, पण ते विनाशी होत. त्यांत रमणारा मोक्षसुख व विषयसुख या

दोन्हींना पारखा होतो. ॥२२॥

याकारणें पदार्थज्ञान । नाना जिनसीचा अनुमान । सर्व सांडून निरंजन । धुंडीत जावें ।।२३।।

म्हणून पदार्थज्ञान हे भ्रमज्ञान असून त्यांची आसक्ती सोडून आत्मानुसंधानात राहावे. ब्रह्माचा शोध घेत असावे. ॥२३॥

अष्टांग योग पिंडज्ञान । त्याहून थोर तत्त्वज्ञान । त्याहून थोर आत्मज्ञान । तें पाहिलें पाहिजे ।।२४।।

अष्टांगयोग देहप्रधान असल्याने त्यांत पिंडज्ञान महत्त्वाचे आहे. त्याहून आत्मानात्मविचाराचे तत्त्वज्ञान श्रेष्ठ असून आत्मज्ञान सर्वश्रेष्ठ आहे. त्याचाच ध्यास धरावा. ॥२४॥

मूळमायेचे सेवटीं । हरिसंकल्प मुळीं उठी । उपासनायोगें मिठी । तेथें घातली पाहिजे ।।२५।।

मूळमाया ही श्रीहरीच्या अनादि संकल्पातून उत्पन्न झाली आहे. त्या श्रीहरीला उपासनेने मिठी मारावी. ऐक्य साधावे. ॥२५॥

मग त्यापैलिकडे जाण । निखळ ब्रह्म निर्गुण । निर्मळ निश्चळ त्याची खूण । गगनासारिखी ।।२६।।

त्या संकल्परूप कारण ब्रह्मापलीकडे आकाशाप्रमाणे केवळ निर्गुण, निर्मळ व निश्चळ ब्रह्म आहे. ॥२६॥

येथून तेथवरी दाटलें । प्राणीमात्रास भेटलें । पदार्थमात्रीं लिगटलें । व्यापून आहे ।।२७।।

ते ब्रह्म मूळमायेपासून पृथ्वीपर्यंत व सर्व जीवसृष्टीत अखंड व्यापून आहे. सर्व दृश्याच्या आतबाहेर भरून आहे. ॥२७॥

त्याऐसें नाहीं थोर । सूक्ष्माहून सूक्ष्म विचार । पिंडब्रह्मांडाचा संव्हार । होतां कळे ।।२८।।

त्यासारखे महान व विभु काहीच नाही. पिंड व ब्रह्मांडाचा प्रलय काळात नाश झाल्यावर ते उरते असा निश्चय होतो. (कळे) ॥२८॥

अथवा पिंड ब्रह्मांड असतां । विवेकप्रळये पाहों जातां । शाश्वत कोण हें तत्त्वता । उमजों लागे ।।२९।।

किंवा पिंड व ब्रह्मांडांच्या स्थितीकाळी विवेकप्रलयाने शाश्वताचा शोध घेतल्यावर ते कळू लागते. ॥२९॥

करून अवघा तत्त्वझाडा । सारासाराचा निवाडा । सावधपणें ग्रन्थ सोडा । सुखिनावें ।।३०।।

सर्व ब्याऐंशी तत्त्वे मायिक आहेत, असा दृढ निश्चय करा. सार व असार यांचा सतत निवाडा करण्याची सवय लागल्यावर सावधान राहून खुशाल ग्रंथ बाजूला ठेवा. (पहा ओवी १) ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'श्रवणनिरूपणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'श्रवणनिरूपण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास चवथा : अनुमाननिरसन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

बहुत जनासी उपाये । वक्तयास पुसतां त्रासों नये । बोलतां बोलतां अन्वयें । सांडूं नये ।।१।।

परमार्थ हा फार लोकांना तारून नेणारा असल्याने त्यासंबंधी विचारलेल्या प्रश्नांचा वक्त्याने त्रास मानता कामा नये. विषयाच्या मांडणीत तुटकपणा येऊ नये. विषय सोडून भरकटू नये. ॥१॥

श्रोत्यानें आशंका घेतली । ते तत्काळ पाहिजे फेडिली । स्वगोष्टीनें स्वगोष्टी पेंचली । ऐसें न व्हावें ।।२।।

श्रोत्याने घेतलेल्या शंकेचे तेथल्या तेथे उत्तर द्यावे. स्वत:च्या विधानाने स्वत:च पेंचात पडण्याचा प्रसंग येऊ नये. विधाने काळजीपूर्वक करावीत. ॥२॥

पुढें धरितां मागें पेंचला । मागें धरितां पुढें उडाला । ऐसा सांपडतचि गेला । ठाइं ठाइं ।।३।।

पुढील विधानांमुळे मागील विधानात गोंधळ व मागील बोलण्याने पुढील बोलण्यात गैरमेळ झाला तर तो वक्ता प्रत्येक वाक्याला अडचणीत सापडतो. वक्तृत्व शास्त्रशुद्ध व सुसंगत हवे. ॥३॥

पोहणारचि गुचक्या खातो । जनास कैसा काढूं पाहतो । आशय लोकांचा राहातो । ठाइं ठाइं ।।४।।

जो स्वत:च गटांगळ्या खातो तो इतर बुडणाऱ्यांना कसा वर काढणार? त्यामुळे लोकांच्या मनातील शंका राहूनच जातात. ॥४॥

आपणचि बोलिला संव्हार । आपणचि बोलिजे सर्वसार । दुस्तर मायेचा पार । टाकिला पाहिजे ।।५।।

'दृश्य सृष्टीचा नाश होतो' व 'सर्व दृश्य ब्रह्मरूपच आहे (सार)' अशी अत्यंत विरुद्ध वाक्ये स्पष्टीकरण न करता जर प्रवचन-कीर्तनात वापरली गेली तर श्रोत्यांचा गोंधळ होतो. सृष्टी मायिक आहे असे निश्चयाने सांगून दुस्तर माया कशी तरून जावी हेच परोपरीने समजावून सांगावे. ॥५॥

जें जें सूक्ष्म नाम घ्यावें । त्याचें रूप बिंबऊन द्यावें । तरीच वक्ता म्हणवावें । विचारवंत ।।६।।

ज्या ज्या पारिभाषिक शब्दांचा (सूक्ष्म नाम) वापर केला जातो त्यांचा स्पष्ट अर्थ सोप्या भाषेत श्रोत्यांच्या मनावर ठसवावा. अशा वक्त्यालाच विचारवन्त म्हणावे. ॥६॥

ब्रह्म कसें मूळमाया कैसी । अष्टधाप्रकृती शिवशक्ति कैसी । शड्गुणेश्वराची स्थिति कैसी । गुणसाम्याची ।।७।।

ब्रह्म, मूळमाया, अष्टधा प्रकृती, शिवशक्ती, षड्गुणैश्वर, गुणसाम्य इ. वेदान्त शास्त्रातील संकल्पना स्पष्ट कराव्यात. ॥७॥

अर्धनारीनटेश्वर । प्रकृतिपुरुषाचा विचार । गुणक्षोभिणी तदनंतर । त्रिगुण कैसे ।।८।।

अर्धनारीनटेश्वर, प्रकृतिपुरुष, गुणक्षोभिणी व त्रिगुण हे पारिभाषिक शब्द उलगडून दाखवावेत. ॥८॥

पूर्वपक्ष कोठून कोठवरी । वाच्यांशलक्ष्यांशाची परी । सूक्ष्म नाना विचार करी । धन्य तो साधु ।।९।।

ब्रह्मसूत्रावरील शांकरभाष्यासारख्या ग्रंथात पूर्वपक्षाचीही जोमाने मांडणी केली असल्याने तो कोठून सुरू झाला व कोठे संपला ते नीट लक्षात घ्यावे. वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ यांचा सूक्ष्म विचार करावा. हे सर्व साधणारा साधू धन्य होय. ॥९॥

नाना पाल्हाळीं पडेना । बोलिलेंचि बोलावेना । मौन्यगर्भ अनुमाना । आणून सोडी ।।१०।।

बोलताना पाल्हाळ लावून तेच तेच न बोलता मनाच्या आवाक्यात न येणाऱ्या ब्रह्माच्या जणू काठावर श्रोत्याला नेऊन सोडतो. ॥१०॥

घडी येक विमळ ब्रह्म । घडी येक म्हणे सर्व ब्रह्म । द्रष्टा साक्षी सत्ता ब्रह्म । क्षण येक ।।११।।

ब्रह्माला नामरूपे व त्रिगुणांचा मळ नाही असे एकदा सांगतो व लगेच नामरूप व त्रिगुणात्मक जगत् ब्रह्मरूप आहे असे सांगतो! द्रष्टा, साक्षी व सत्‌रूप निश्चळ ब्रह्म क्षणात– ॥११॥

निश्चळ तेंचि जालें चंचळ । चंचळ तेंचि ब्रह्म केवळ । नाना प्रसंगीं खळबळ । निवाडा नाहीं ।।१२।।

तेच चंचळ झाले असे सांगून ब्रह्म चंचळच असल्याचे विधान करतो. अनेक कीर्तन- प्रवचनांत उलटसुलट विधाने करून सिद्धान्ताला स्पष्टता येऊ देत नाही. ॥१२॥

चळतें आणी निश्चळ । अवघें चैतन्यचि केवळ । रूपें वेगळालीं प्रांजळ । कदापी बोलवेना ।।१३।।

अशाश्वत व शाश्वत दोन्ही केवळ चैतन्यरूपच असे सांगतो. त्यांची भिन्नता स्पष्ट करीत नाही. ॥१३॥

उगीच करी गथागोवी । तो लोकांस कैसें उगवी । नाना निश्चयें नाना गोवी । पडत जाते ।।१४।।

जो असा सावळा गोंधळ करतो त्याला विचक्षण व जिज्ञासू श्रोत्याचे समाधान कसे करता येईल? उलट वेळोवेळी उलट सुलट सिद्धान्त सांगून संभ्रम मात्र होतो. ॥१४॥

भ्रमास म्हणे परब्रह्म । परब्रह्मास म्हणे भ्रम । ज्ञातेपणाचा संभ्रम । बोलोन दावी ।।१५।।

भ्रमरूप जगत् ब्रह्मरूप (सत्य) म्हणतो व ब्रह्माला मात्र ते स्वसंवेद्य असल्याने भ्रमरूप ठरवतो व यावर कडी म्हणजे ज्ञातेपणाचा आव आणतो. (प्रत्यक्ष दिसणारे जग खोटे व कधीच न कळणारे ब्रह्म खरे हे बोलणे नव्या सामाजिक विचारवंतांना पटत नाही.) ॥१५॥

घाली शास्त्रांची दडपण । प्रचितिविण निरूपण । पुसों जातां उगाच सीण । अत्यंत मानी ।।१६।।

अनुभव न घेता निरूपण करणारा, श्रोत्यांवर शास्त्रवचनांची भेंडोळी फेकून, त्यांना दडपून टाकतो. कोणी प्रश्न विचारण्याचे त्याला मोठे संकट वाटते. ॥१६॥

ज्ञात्यास आणि पदार्थभिडा । तो काय बोलेल बापुडा । सारासाराचा निवाडा । जाला पाहिजे ।।१७।।

बिदागी, भेटवस्तू इत्यादींची ज्याला अपेक्षा असते, तो बिचारा काय स्पष्टपणे बोलणार? बोलण्यात सार व असार निर्भीडपणे मांडले पाहिजे. ॥१७॥

वैद्य मात्रेची स्तुती करी । मात्रा गुण कांहींच न करी । प्रचितिविण तैसी परी । ज्ञानाची जाली ।।१८।।

वैद्याने स्वत:च्या औषधाची वारेमाप स्तुती करावी पण त्याचा गुण जराही दिसू नये, त्याप्रमाणे अनुभवशून्य वक्त्याचे वक्तृत्व असते. ॥१८॥

जेथें नाहीं सारासार । तेथें अवघा अंधकार । नाना परीक्षेचा विचार । राहिला तेथें ।।१९।।

जेव्हा सार व असार यांचा विचार शास्त्र, तर्क व अनुभव यांसह सांगितला जात नाही तेव्हा दृश्य जगतातील घटकांची परीक्षा होत नाही. सर्वत्र अज्ञानाचा व अंदाजाचा अंधार भरतो. ॥१९॥

पाप पुण्य स्वर्ग नर्क । विवेक आणि अविवेक । सर्वब्रह्मीं काये एक । सांपडलें नाहीं ।।२०।।

('हे सर्व ब्रह्म आहे' हा जीवन्मुक्ताचा अनुभव असतो. त्या जीवन्मुक्ताने त्याच्या बद्धावस्थेत साधनकाळी 'हे सर्व दृश्य मायिक आहे' या निश्चयाने दृश्याविषयी अनासक्ती सिद्ध केलेली असते. हे अनासक्तीरूप वैराग्य व 'सोऽहं'सारख्या साधनेने तो गुरुकृपेद्वारा मुक्त होतो. त्या मुक्तावस्थेतील 'सर्व खल्विदं ब्रह्म' हा अन्वयी अनुभव आहे. मुक्त न होताच तसे नुसते म्हटल्याने फार मोठे घोटाळे होतात. ते असे—) सर्व ब्रह्मवादाच्या शाब्दिक झपाट्यात पाप-पुण्य, स्वर्ग-

नर्क, विवेक-अविवेक या विरोधी जोड्या ब्रह्मरूप ठरतात! ॥२०॥

पावन आणि तें पतन । दोनीं मानिलीं तत्समान । निश्चये आणि अनुमान । ब्रह्मरूप ।।२१।।

पवित्र व पतित, निश्चय व तर्क ही सारखीच ठरून ब्रह्मरूप होतात! ॥२१॥

ब्रह्मरूप जालें आघवें । तेथें काये निवडावें । आवघी साकरचि टाकावें । काये कोठें ।।२२।।

सर्वच ब्रह्म ठरल्यावर त्यांत विवेकाने वेगळे काय करावे? सर्वत्र साखर भरल्यावर त्यातून काय निवडावे? ॥२२॥

तैसें सार आणि असार । अवघा जाला येकंकार । तेथें बळावळा अविचार । विचार कैंचा ।।२३।।

त्याचप्रमाणे सार ब्रह्म व असार जगत् एकच होण्याच्या सबगोलंकारात अविचारालाच सामर्थ्य येते. विचाराला वावच कोठे उरतो? ॥२३॥

वंद्य निंद्य येक जालें । तेथें काये हाता आलें । उन्मत्त द्रव्यें जें भुललें । तें भलतेंच बोले ।।२४।।

मदिरापानानंतर कोणी बरळावे त्याप्रमाणे वंदनीय व निंदनीयही ब्रह्मच! याने काय साधणार? ॥२४॥

तैसा अज्ञानभ्रमें भुलला । सर्व ब्रह्म म्हणोन बैसला । माहांपापी आणि भला । येकचि मानी ।।२५।।

त्याप्रमाणे अध्यात्मशास्त्राच्या अज्ञानरूप भ्रमामुळे व आत्मानुभवाच्या अभावामुळे भुलून 'सर्व ब्रह्मरूप आहे' असा ठेका धरून बसला! त्यामुळे महापापी व सज्जन दोन्ही ब्रह्मरूप म्हणजे सारखेच ठरले! ॥२५॥

सर्वसंगपरित्याग । अव्हासवा विषयेभोग । दोघे येकचि मानितां मग । काये उरलें ।।२६।।

सर्वसंगाचा परित्याग व अनिर्बंध विषयभोग सारखेच झाल्यावर अध्यात्मशास्त्र, मोक्ष इ. काय राहिले? बद्ध व साधक यांत काय फरक उरला? ॥२६॥

भेद ईश्वर करून गेला । त्याच्या बाचेन व वचे मोडिला । मुखामधें घांस घातला । तो अपानीं घालावा ।।२७।।

इंद्रियभेद, स्थानभेद, लिङगभेद, विषयभेद इ. भेद ही ईश्वराची निर्मिती आहे. तो सर्वब्रह्म सांगणाऱ्याच्या बापालाही पुसता येणार नाही! त्याने जेवताना मुखात घास घालण्याऐवजी गुदद्वारात तो घालून दाखवावा! (असा ब्रह्मघोटाळा करणाऱ्याला येथे चांगलेच फैलावर घेतले आहे.) ॥२७॥

ज्या इंद्रियास जो भोग । तो तो करी येथासांग । ईश्वराचें केलें जग । मोडितां उरेना ।।२८।।

ज्या इंद्रियासाठी जो भोग नियोजित आहे तोच त्याला द्यावा लागतो. ईश्वरी व्यवस्था बदलता येत नाही. ती बदलली तर जीवन उरणार नाही. ॥२८॥

अवघी भ्रांतीची भुटाटकी । प्रचितिविण गोष्टी लटकी । वेड लागलें जे बटकी । ते भलतेंचि बोले ।।२९।।

अनुभवावाचून सर्व ब्रह्म आहे हे सांगणे भ्रमिष्टाला भूतबाधा किंवा बटकीच्या वेड्या मुलाचे बरळणे होय. ॥२९॥

प्रत्ययज्ञाता सावधान । त्याचें ऐकावें निरूपण । आत्मसाक्षात्काराची खूण । तत्काळ बाणे ।।३०।।

ब्रह्मानुभव घेतलेला शास्त्रमर्यादा सांभाळून सावधपणे बोलतो. त्याचे निरूपण ऐकले तर आत्मसाक्षात्काराचे रहस्य तेथल्या तेथे उकलते. त्याचा निश्चय होतो. ॥३०॥

वेडें वांकडें जाणावें । आंधळें पाउलीं वोळखावें । बाश्कळ बोलणें सांडावें । वमक जैसें ।।३१।।

कोणी चाचपडत वेडीवाकडी पावले टाकत चालत असेल तर तो आंधळा आहे हे लक्षात येते. त्याप्रमाणे सर्वब्रह्माचे टिपडे वाजवणारा वाह्यात आहे हे ओळखून त्याचे बोलणे उलटीतील अन्नाप्रमाणे टाकावे. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अनुमाननिरसननाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अनुमाननिरसन' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास पाचवा : अजपानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

अजपाची अधिक माहिती–

अजपाची व्याख्या– 'श्वासप्रश्वासयो: बहिर्गमनागमनायां अक्षरनिष्पादनरूपो जप: स च हंस: सोऽहं इत्याकार एव' हंसमंत्र । श्वासाचे आत येणे व प्रश्वासाचे बाहेर जाणे यातून प्रगट होणाऱ्या अक्षरसमुदायातून तयार झालेला जप म्हणजेच 'हंस:' किंवा सोऽहं या रूपाचा असतो.

अजपाची माहिती व माहात्म्य–

हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुन: ।
हंसहंसेत्यमुं मंत्रं जीवो जपति सर्वदा ॥१॥
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येक विंशति: ।
एतत्संख्यान्वितं मंत्रं जीवो जपति सर्वदा ॥२॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ।
अस्या: संकल्पमात्रेण सर्व पापै: प्रमुच्यते ॥३॥
अनायासदृशं ज्ञानं न भूतो न भविष्यति ।
कुंडलिन्यां समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी ।
प्राणविद्या महाविद्या यस्यां वेदी स वेदवित् ॥४॥
(ध्यानबिंदू उप. ६१-६५)

अजापाजप विधी–

१) प्रात:काळी शौचमुखमार्जन, स्नान करून जपाचे उदक सोडावे. दुर्बळांनी आचमनपूर्वक उदक सोडावे.

२) संकल्प–

आचम्य । प्राणायामम् कृत्वा । देशकालौ स्मृत्वा । श्रीपरमेश्वर प्रीत्यर्थं । अद्य सूर्योदयारभ्य श्व: सूर्योदय पर्यन्तम् । उच्छ्वासनिश्वासादि व्यवहाररूपेण षट् शताधिक एकविशंति सहस्र संख्यांक अजपाजपमहं करिष्ये । तथाच हंसगायत्रीसह न्यासध्यानादि मानसोपचारै: पूजनमहं करिष्ये ॥

३) न्यास– करन्यास.

हं सां ज्ञानात्मने– अंगुष्ठ
हं सीं सूर्यात्मने-तर्जनि
हं सूं सोमात्मने-मध्यमा
हं सैं निरंजनात्मने-अनामिका
हं सौं निराभासात्मने-कनिष्ठिका ।
हं स: सर्वात्मके-करतल:

४) हं इति दिग्बंध:

ध्यानाचा श्लोक

'आधारे लिङ्गनाभौ प्रकटित हृदये तालुमूले ललाटे ।
द्वेपत्रे शोडषारे द्विदशदशदले द्वादशार्धे चतुष्के ।
वासांते व ल मध्ये ड फ क ठ सहिते कंठदेशे स्वराणाम् ।

हं सं तत्वार्थयुक्तं सकलदलयुतं वर्णरूपं नमामि ॥

५) पंचपूजा– लं पृथिव्यात्मने इ. ६) मुद्रा– ध्यानमुद्रा दाखवावी. ७) जप: ८) पूर्ववत करहृदयादि न्यास: ९) दिग्विमुख: – 'सो' इति. १०) पुन्हा ध्यान ११) पुन्हा पंचपूजा १२) पुन्हा मुद्रा १३) जप: अनेन तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु । १४) २१ जप १५) ध्यानाच्या श्लोकाची किल्ली– ओळ १ षट्चक्रांचा उल्लेख. ओळ २ चक्रांच्या पाकळ्यांची संख्या. ओळ– ३ चक्रदलांचे वर्ण. (अक्षर) ओळ ४ सहस्रदलातील प्रकाशरूप परमात्म्यास आत्मभावाने प्रणाम.

।। श्रीराम समर्थ ।।

येकवीस सहश्र सासें जपा । नेमून गेली ते अजपा । विचार पाहातां सोपा । सकळ कांहीं ।।१।।

सामान्यत: चोवीस तासांत माणूस एकवीस हजार सहाशे श्वासोच्छ्वास घेतो. ही जणू जपसंख्याच नेमून दिली असून या बाबतीत अधिक विचार केला तर साधना फार सोपी होते. ॥१॥

मुखीं नासिकीं असिजे प्राणें । तयास अखंड येणें जाणें । याचा विचार पाहाणें । सूक्ष्मदृष्टीं ।।२।।

तोंड व नाकावाटे अखंड ये-जा करणाऱ्या प्राणांवर सूक्ष्मपणे लक्ष ठेवून पुढील विचार करावा. ॥२॥

मुळीं पाहातां येक स्वर । त्याचा तार मंद्र घोर । त्या घोराहून सूक्ष्म विचार । अजपाचा ।।३।।

मुळात 'सा' हा स्वर एकच असला तरी तार, मंद्र व घोर या तीन पद्धतींनी तो लावता येतो. त्यातील घोर हा सूक्ष्म समजला जातो. त्याहून अजपाचा जप सूक्ष्म आहे. ॥३॥

सरिगमपदनिस । सरिं मात्रुका सायास । प्रथम स्वरें मात्रुकांस । म्हणोन पाहावें ।।४।।

असा प्रत्यक्ष प्रयोग करताना सा, रे, ग, म, प ध, नी या सात सुरांची सर जाणीवपूर्वक घोर पद्धतीने लावून पाहावी. ॥४॥

परेवाचेहून अर्ते । आणि पश्यंतीखालतें । स्वराचे जन्मस्थान तें । तेथून उठे ।।५।।

नाभिस्थानातील परावाणी व हृदयस्थानातील पश्यन्तीवाणी यांचेमध्ये स्वर उमटतो. ॥५॥

येकांतीं उगेंच बैसावें । तेथें हें समजोन पाहावें । अखंड घ्यावें सांडावें । प्रभंजनासी ।।६।।

शान्त ठिकाणी स्वस्थ बसून श्वास व उच्छ्वास सतत घेत राहून स्वरांच्या उमटण्याचा अनुभव घ्यावा. ॥६॥

येकांतीं मौन्य धरून बैसे । सावध पाहातां कैसें भासे । सोहं सोहं ऐसे । शब्द होती ।।७।।

निर्जन स्थानी अंतर्बाह्य मौन धरून सावधानतेने श्वास व प्रश्वास ऐकले तर त्यांत अनुक्रमे सो व हं असे शब्द ऐकू येतात. ॥७॥

उच्चारेंविण जे शब्द । ते जाणावे सहजशब्द । प्रत्यया येती परंतु नाद । कांहींच नाहीं ।।८।।

प्रत्यक्ष उच्चार न करता जे शब्द उमटतात त्यांना सहजशब्द म्हणतात. ते कळतात पण त्यांचा ध्वनिमय उच्चार होत नाही. ॥८॥

ते शब्द सांडून बैसला । तो मौनी म्हणावा भला । योगाभ्यासाचा गल्बला । याकारणें ।।९।।

ते कळणारे 'सोऽहं' शब्दही सोडून देऊन जो निवृत्त स्थितीत राहतो तोच खरा महान मौनी होय. योगाभ्यासाच्या सर्व खटपटी या स्थितीसाठी करतात! ॥९॥

येकांतीं मौन्य धरून बैसला । तेथें कोण शब्द जाला । सोहं ऐसा भासला । अंतर्यामीं ।।१०।।

एकांतवासात मौन साधून बसल्यावर तेथे कोणता शब्द होणार? 'सोहं' हा शब्द आत चालू असल्याचा केवळ भास होतो. ॥१०॥

धरितां सो सांडितां हं । अखंड चाले सोहं सोहं । याचा विचार पाहातां बहु । विस्तारला ।।११।।

श्वास घेताना 'सो' व सोडताना 'हं' असा सोहं जप अखंड चालू असतो. या विषयाचा विस्तार पाहू गेले तर तो बराच मोठा आहे. ॥११॥

देहधारक तितुका प्राणी । श्वेतजउद्भिजादिक खाणी । स्वासोस्वास नस्तां प्राणी । कैसे जिती ।।१२।।

स्वेदज उद्भिजादी चारी खाणीतील देहधारी प्राणी श्वासोच्छ्वासावाचून जगणे शक्य नाही. ॥१२॥

ऐसी हे अजपा सकळासी । परंतु कळे जाणत्यासी । सहज सांडून सायासीं । पडोंच नये ।।१३।।

म्हणून अजपा जप सर्वांचाच होतो. पण तो बुद्धिमान मानवालाच कळतो, असे हे सोपे साधन सोडून कष्टाची साधने करूच नयेत. ॥१३॥

सहज देव असतचि असे । सायासें देव फुटे नासे । नासिवंत देवास विश्वासे । ऐसा कवणु ।।१४।।

आत्मरूप देव सहजच उपलब्ध आहे. त्याच्या दर्शनाच्या उपायांचे कष्ट केल्याने तो देव भक्त-भक्ती-भगवंत असा फुटतो! व नंतर सहज देव जणू गुप्त होतो (नासे) अशा देवावर कोण विश्वास ठेवील?

किंवा

आत्मरूप देव नित्य व सत्य आहेच आहे. त्याच्या मूर्ती करण्याचे कष्ट केले तर तो देव कालांतराने फुटतो व नष्ट होतो. त्यावर कोण विश्वास ठेवील? ॥१४॥

जगदांतराचें दर्शन । सहज घडे अखंड ध्यान । आत्मइछेनें जन । सकळ वर्तती ।।१५।।

अजपाच्या अखंड ध्यानाने जगतात व्यापून राहिलेल्या आत्म्याचे दर्शन होते. त्या आत्मरूप ईश्वराच्या योजनेनुसार सर्व जग चालते. ॥१५॥

आत्मयांचें समाधान । घडे तैसेंचि आशन । सांडलें फिटलें समर्पण । तयासीच होये ।।१६।।

जीवात्मा तृप्त होईल असे खाणे-पिणे घडते. (नित्यतृप्त ईश्वराची तृप्ती संभवत नाही) सांडले-लवंडलेले अन्नपाणी सुद्धा त्यालाच अर्पण होते. ॥१६॥

अग्नपुरुष पोटीं वसती । तयास अवदानें सकळ देती । लोक आज्ञेमधें असती । आत्मयांचे ।।१७।।

उदरभरणाच्या यज्ञकर्मातही सर्वजण जठराग्नीतच आहुती देतात. जीवात्म्याच्या तहानभूक इ. भागवण्याच्या आज्ञा लोक पाळतात. ॥१७॥

सहज देवजपध्यानें । सहज चालणें स्तुती स्तवनें । सहज घडे तें भगवान्नें । मान्य कीजे ।।१८।।

अजपामुळे देवाचा सहज जप व ध्यान घडते त्याची स्तोत्रे व आरत्याही सहजपणे चालतात. असे अकृत्रिम साधन देवाला आवडते. ॥१८॥

सहज समजायाकारणें । नाना हटयोग करणें । परंतु येकायेकीं समजणें । घडत नाहीं ।।१९।।

असा सहज देव भेटण्यासाठी माणसे हठयोगासारखी महाकठीण साधने करतात. देव सहज असला तरी ती सहजता एकाएकी कळत नाही व पटत नाही. उदा.– ॥१९॥

द्रव्य चुकतें दरिद्र येतें । तळीं लक्ष्मी वरी वर्ततें । प्राणी काये करील तें । ठाऊकें नाहीं ।।२०।।

धन कोठे आहे ते माहीत नसल्याने भूमीखाली ते असूनही अभागी माणूस त्यावर बसून दारिद्र्य भोगतो. अज्ञानामुळे माणूस काय करील ते सांगता येत नाही. ॥२०॥

तळघरामधें उदंड द्रव्य । भिंतीमधें घातलें द्रव्य । स्तंभीं तुळवटीं द्रव्य । आपण मधें ।।२१।।

तळघर, भिंतीतील पोकळी व तुळयांमध्ये भरपूर संपत्ती असून अशा घरात जो दारिद्र्यात राहतो तो– ॥२१॥

लक्ष्मीमध्यें करंटा नांदे । त्याचें दरिद्र अधीक सांदे । नवल केलें परमानंदें । परमपुरुषें ।। २२ ।।

लक्ष्मीच्या गराड्यात करंट्याप्रमाणे दारिद्र्य भोगतो. अशा माणसाचे दारिद्र्य अधिकच विदारक असते. परमानंदरूप ब्रह्माच्या बाबतीत माणसाचे असेच होते. हे नवलच आहे! ॥२२॥

येक पाहाती येक खाती । ऐसी विवेकाची गती । प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति । येणेंचि न्यायें ।। २३ ।।

कोणी धनादी वैभव भोगतात तर कोणी आत्मसुख भोगतात. इतर लोक त्यांच्याकडे आशाळभूतपणे पाहतात. हा फरक व्यावहारिक व पारमार्थिक विवेकामुळे पडतो. व्यवहार व परमार्थ या दोन्हीकडे सारखाच न्याय आहे. ॥२३॥

अंतरीं वसतां नारायेणें । लक्ष्मीस काये उणें । ज्याची लक्ष्मी तो आपणें । बळकट धरावा ।। २४ ।।

अन्त:करणात लक्ष्मीपती नांदत असताना लक्ष्मीची उणीव कशी असेल? लक्ष्मी ज्याची आहे त्याला घट्ट धरून ठेवावे. ॥२४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अजपानिरूपणनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अजपानिरूपण' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास सहावा : देहात्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आत्मा देहामध्यें असतो । नाना सुखदुखें भोगितो । सेवटीं शरीर सांडून जातो । येकायेकीं ।।१।।

देहामध्ये जीवात्मा राहून अनेक प्रकारची सुखदु:खे भोगतो व आयुष्यान्ती अचानक शरीर सोडतो. ॥१॥

शरीरीं शक्ति तारुण्यपणीं । नाना सुखें भोगी प्राणी । अशक्त होतां वृद्धपणीं । दु:खें भोगी ।।२।।

तरुण वयात इंद्रिये कार्यक्षम असल्याने माणूस अनेक प्रकारची सुखे भोगतो. वृद्धावस्थेत इंद्रिये दुर्बळ झाल्याने अनेक दु:खे भोगतो. ॥२॥

मरावेना ऐसी आवडी । हातपाये खोडून प्राण सोडी । नाना दु:खें अवघडी । वृद्धपणीं ।।३।।

म्हातारपणी असह्य आधि व व्याधी होतात. (मानसिक व शारीरिक व्यथा, वेदना) तरी मरावे असे वाटत नाही! पण शेवटी हातपाय झाडून प्राण सोडण्याची पाळी येते. ॥३॥

देहआत्मयांची संगती । कांहींयेक सुख भोगिती । चर्फडचर्फडून जाती । देहांतकाळी ।।४।।

चेतन आत्मा व अचेतन शरीर यांच्या कल्पित संयोगाचे, अविद्येमुळे तादात्म्य संबंधात रूपान्तर होऊन माणसाला शरीराच्या माध्यमातून थोडेफार सुख मिळते. पण शेवटी चरफडत मरावे लागते. ॥४॥

ऐसा आत्मा दु:खदायेक । येकांचे प्राण घेती येक । आणी सेवटीं निरार्थक । कांहींच नाहीं ।।५।।

असा प्रत्येकाचा जीवात्मा दु:खे भोगीत असूनही माणसे एकमेकांचे प्राण घेतात. एवढे करून शेवटी हातात काहीच शिल्लक राहत नाही. ॥५॥

ऐसा दों दिसांचा भ्रम । त्यास म्हणती परब्रह्म । नाना दु:खाचा संभ्रम । मानून घेतला ।।६।।

अशा या अत्यल्प भ्रमरूप जीवनालाच सर्व ब्रह्मवादी ब्रह्मरूप मानतात! ब्रह्म आनंदरूप असताना दु:खांचे डोंगर सोसतात!! ॥६॥

दु:खी होऊन चर्फडून गेले । तेथें कोण समाधान जालें । कांहींयेक सुख भोगिलें । तों सर्वेंचि दु:ख ।।७।।

दु:खे भोगून चरफडत मरणाऱ्याला काय समाधान मिळेल? एखादे सुख मिळते न मिळते तोच दु:ख भोगावे लागते. ॥७॥

जन्मदारभ्य आठवावें । म्हणिजे अवघें पडेल ठावें । नाना दु:ख मोजावें । काये म्हणोनी ।।८।।

जन्मापासूनच्या सर्व दु:खांचे स्मरण केले म्हणजे किती दु:खे भोगली त्याची कल्पना येते. अशी दु:खे किती म्हणून मोजावी? ॥८॥

ऐसी आत्मयांची संगती । नाना दु:खें प्राप्त होती । दैन्यवाणे होऊन जाती । प्राणीमात्र ।।९।।

आत्मा देहतादात्म्याने जीवभाव धरून जगू लागला की त्याला अनंत दु:खांचे दैन्य येते. ॥९॥

कांहीं आनंद काहीं खेद । जन्मवरी पडिला समंध । नाना प्रकारीं विरुद्ध । तडातोडी ।।१०।।

सुखदु:खाचे द्वन्द्व जन्मभर सोसावे लागून अनुकूल व प्रतिकूल अनुभवांचे घाव बसतात. ॥१०॥

निद्राकाळीं ढेकुण पिसा । नाना प्रकारीं वळसा । नाना उपायें वळसा । त्यांस होये ।।११।।
भोजनकाळीं माश्या येती । नाना पदार्थ उंदीर नेती । पुढें त्यांची हि फजिती । मार्जरें करिती ।।१२।।
वा चामवा गोंचिड । गांधेलें कानटें उदंड । येकास येक चर्फड । दोहिकडे ।।१३।।
विंचु सर्प वाग रिसें । सुसरी लांडिगे माणसास माणसें । परस्परें सुखसंतोषें । येकहि नाहीं ।।१४।।
चौऱ्यासी लक्ष उत्पत्ती । येकास येक भक्षिती । नाना पीडा दु:खणी किती । म्हणौन सांगावें ।।१५।।

झोपेत ढेकूण पिसवा चावतात. त्यांना टाळण्यासाठी (वळसा घालणे) अनेक उपाय करावे लागतात. जेवताना ताटात माशा बसतात, उंदीर पदार्थ चोरून नेतात व मांजरे उंदरांना भंडावून सोडतात. उवा, वाळवी, गोचीड, गांधीलमाशा, लहान साप इ. माणसांना सतावतात व माणसे त्यांना मारतात. विंचू, साप, वाघ, अस्वले, सुसरी, लांडगे, माणसाला माणसे इ. परस्परांचा घात करतात. अशा चौऱ्याऐंशी लक्ष योनी एकमेकांना खातात व अनंत यातना देतात. ॥११-१५॥

ऐसी अंतरात्म्याची करणी । नाना जीव दाटले धरणीं । परस्परें संव्हारणी । येकयेकांची ।।१६।।

अशा या ईश्वरी खेळात पृथ्वीवर अनंत जीव दाटीवाटीने राहतात. परस्परांना ठार मारतात. ॥१६॥

अखंड रडती चर्फडिती । विवळविवळों प्राण देती । मूर्ख प्राणी त्यास म्हणती । परब्रह्म ।।१७।।

अशा चरफडून रडणाऱ्या, विव्हळून प्राण सोडणाऱ्या जीवांना मूर्ख लोक परब्रह्म समजतात! ॥१७॥

परब्रह्म जाणार नाहीं । कोणास दु:ख देणार नाहीं । स्तुति निंदा दोनी नाहीं । परब्रह्मीं ।।१८।।

परब्रह्म येत-जात नाही, कोणाला यातना देण्यासाठी व निंदास्तुतीसाठी त्याला कोणी नाही. ॥१८॥

उदंड शिव्या दिधल्या । तितुक्या अंतरात्म्यास लागल्या । विचार पाहातां प्रत्यया आल्या । येथातथ्य ।।१९।।

कितीही शिव्या दिल्या तरी त्या जीवात्म्याला झोंबतात (ब्रह्माला नाही), शास्त्रशुद्ध विचाराने हे लक्षात येते. (ब्रह्माला कान व मन नसल्याने त्याला शिव्या ऐकूच येत नाहीत.) ॥१९॥

धनडीचा बटकीचा लवंडीचा । गधडीचा कुतरीचा वोंगळीचा । ऐसा हिशेब सिव्यांचा । किती म्हणोनि सांगावा ।।२०।।

धांगडी, बटकी, लवंडी, गधडी, कुतरी, वोंगळी यांचा मुलगा इ. प्रकारच्या भरपूर शिव्या आहेत. ॥२०॥

इतुकें परब्रह्मीं लागेना । तेथें कल्पनाचि चालेना । तडातोडीचें ज्ञान मानेना । कोणीयेकासी ।।२१।।

यातील परब्रह्माला काहीच लागत नाही (कारण ते कोणाचे कोणी नाही!) परब्रह्मस्वरूपात कोणत्याही कल्पनेला वाव नाही. शास्त्राला मान्य नसलेले तुटके-मोडके ब्रह्मज्ञान विचक्षणाला पटत नाही. ॥२१॥

सृष्टीमधें सकळ जीव । सकळांस कैचें वैभव । याकारणें ठायाठाव । निर्मिला देवें ।।२२।।

सृष्टीत असंख्य माणसे आहेत. सर्वांनाच वैभव कसे मिळेल? म्हणून ईश्वराने उत्तम प्रारब्ध असलेल्यांच्या ठायी वैभवाचा ठाव योजला आहे. ॥२२॥

उदंड लोक बाजारीचे । जें जें आलें तें तें वेंचे । उत्तम तितुके भाग्याचे । लोक घेती ।।२३।।

बाजार भरला की त्यात कित्येक लोक कित्येक वस्तू विक्रीसाठी ठेवतात. भाग्यवान ग्राहक त्यातील उत्तम वस्तू निवडून घेतात. ॥२३॥

येणेंचि न्यायें अन्न वसन । येणेंचि न्यायें देवतार्चन । येणेंचि न्यायें ब्रह्मज्ञान । प्राप्तव्यासारिखें ।।२४।।

अशाच प्रकारे अन्नवस्त्र, देवपूजा, ब्रह्मज्ञान इ. भाग्यानेच म्हणजे पूर्वसुकृताने लाभते. ॥२४॥

अवघेच लोक सुखी असती । संसार गोड करून नेती । माहाराजे वैभव भोगिती । तें करंट्यास कैंचे ।।२५।।

हे खरे की बहुतेक लोक आहे त्या परिस्थितीत सुखाने जगण्याचा प्रयत्न करतात. पण मोठे मोठे सत्ताधीश जे वैभव भोगतात ते सामान्यांना कोठून मिळेल? ॥२५॥

परंतु अंतीं नाना दु:खें । तेथें होतें सगट सारिखें । पूर्वी भोगिलीं नाना सुखें । अंतीं दु:ख सोसवेना ।।२६।।

पण सरत्या जीवनातील अनेक दु:खे सर्वांना सारखीच भोगावी लागतात. विशेषत: पूर्वजीवनात अनेक सुखे भोगली असतील तर उत्तरायुष्यातील दु:खे असह्य होतात. ॥२६॥

कठिण दु:ख सोसवेना । प्राण शरीर सोडिना । मृत्यदु:ख सगट जना । कासाविस करी ।।२७।।

दु:खाची तीव्रता सहन होत नाही व प्राणही जाता जात नाही असे हे मरणकाळचे दु:ख सर्वांना सारखेच कासावीस करते. (Death is the great leveler). ॥२७॥

नाना अवेवहीन जालें । तैसेंचि पाहिजे वर्तलें । प्राणीं अंतकाळीं गेलें । कासाविस होउनी ।।२८।।

पाय लुळे पडणे, डोळा जाणे इ. प्रकारे अनेक अवयव निकामी झाले तरी तसेच जगावे लागते. मरणाचे वेळी जीव अधिकच कासावीस होतो. ॥२८॥

रूप लावण्य अवघें जातें । शरीरसामर्थ्य अवघें राहातें । कोणी नस्तां मरतें । आपदआपदों ।।२९।।

शरीराचा बांधेसूदपणा व सौंदर्य लयाला जाते. शक्ती क्षीण होऊन, संकटे झेलीत एकटेपणात मरण्याची वेळ येते. ॥२९॥

अंतकाळ दैन्य दीन । सकळिकांस तत्समान । ऐसें चंचळ अवलक्षण । दु:खकारी ।।३०।।

शरीराचा अंतकाळ भल्याभल्यांना केविलवाणे व दीन करतो. येथे सर्व सारखेच! विकारी, अवलक्षणी व दु:खदायक देहतादात्म्याचे हे स्वरूप आहे. (देहालाच आत्मा मानणारांचे असे हाल होतात.) ॥३०॥

भोगून अभोक्ता म्हणती । हे तों अवघीच फजिती । लोक उगेच बोलती । पाहिल्याविण ।।३१।।

'आत्मा भोगून अभोक्ता आहे' असे शास्त्र सांगते म्हणून तसा अनुभव न घेता मूर्खही तेच म्हणतात! अशी वायफळ वटवट करणाऱ्यांची सर्व प्रकारे फजिती होते. ॥३१॥

अंतकाळ आहे कठिण । शेरीर सोडिना प्राण । बराड्यासारिखें लक्षण । अंतकाळीं ।।३२।।

अविद्याग्रस्ताचा अंतकाळ खरोखर कठीण आहे. प्राण सहजतेने शरीर सोडीत नाहीत. वेठबिगारीच्या कामगारासारखी परिस्थिती होते. (काम झेपत नाही व सोडूनही जाता येत नाही.) ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देहात्मनिरूपणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देहात्मनिरूपण' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास सातवा : जगज्जीवननिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मुळीं उदक निवळ असतें । नाना वल्लीमधें जातें । संगदोषें तैसें होतें । आंब्ल तिक्षण कडवट ।।१।।

पाण्याला स्वत:ची चव नाही. पण ते जेव्हा अनेक वनस्पतींमध्ये शिरते तेव्हा त्या वनस्पतींची आंबट, तिखट किंवा कडू चव त्या पाण्याला येते. ॥१॥

आत्मा आत्मपणें असतो । देहसंगें विकारतो । साभिमानें भरीं भरतो । भलतिकडे ।।२।।

त्याप्रमाणे आत्मा निर्गुण निराकार असतो. पण देहात व्यापून राहिल्याने सगुण साकार इ. विकारांचा भासतो. 'मी देह' असे बंधन पत्करून या देहतादात्म्यरूप देहाहंकारामुळे कामक्रोधादी सहा रिपूंच्या भरीस पडून जन्ममरणांच्या भलत्या चक्रात सापडतो. ॥२॥

बरी संगती सांपडली । जैसी उंसास गोडी आली । विषवल्ली फांपावली । घातकी प्राणी ।।३।।

उसाच्या संगतीने पाण्याला गोडी येते. बचनागाच्या संगतीने तेच पाणी इतर प्राण्यांचा प्राण घेते. ॥३॥

अठराभार वनस्पती । गुण सांगावे ते किती । नाना देहाचे संगती । आत्मयास होये ।।४।।

वनस्पतींच्या जाती असंख्य आहेत व तितकेच त्यांचे गुणही आहेत. त्याप्रमाणे शरीरेही कित्येक असून त्यांचे स्वभावही तेवढेच आहेत. आत्मा त्यांच्या संगतीने जणूं त्या स्वभावाचा होतो. ॥४॥

त्यामधें कोणी भले । ते संतसंगें निघाले । देहाभिमान सांडून गेले । विवेकबळें ।।५।।

अशा देहधाऱ्यांमधील विचारवन्त संतांच्या संगतीत शान्त होतात. आत्मानात्मविवेकाने 'मी देह' हा अभिमान सोडून मुक्त होतात. ॥५॥

उदकाचा नाशचि होतो । आत्मा विवेकें निघतो । ऐसा आहे प्रत्यय तो । विवेकें पाहा ।।६।।

ज्या पाण्याचा आत्म्याला दृष्टान्त दिला ते पाणी वनस्पतीबरोबर वाळून जाते. पण देहातील आत्मा मात्र विवेकाने मुक्त होतो हा फरक विचाराने लक्षात घ्यावा. ॥६॥

ज्यास स्वहितचि करणें । त्यास किती म्हणौन सांगणें । हें ज्याचें त्यानें समजणें । सकळ कांहीं ।।७।।

ज्याला स्वत:चे शाश्वत हित साधावयाचे आहे त्याला असे परोपरीने किती सांगावे! त्यातील वर्म व सर्व ज्ञान ज्याचे त्याने समजून घ्यावे. ॥७॥

आपला आपण करी कुडावा । तो आपला मित्र जाणावा । आपला नाश करी तो समजावा । वैरी ऐसा ।।८।।

जो स्वत:ची सुटका करून घेतो तो आपला आपणच मित्र असतो. जो स्वत:चा नाश करतो तो त्याचा तोच वैरी असतो. ॥८॥

आपलें आपण अन्हित करावें । त्यास आडवें कोणें निघावें । येकांतीं जाऊन जीवें । मारी आपणासी ।।९।।

जो निर्जन जागी जाऊन आत्महत्या करून स्वत:चे अनहित करतो त्याला कोण थांबवणार? ॥९॥

जो आपला आपण घातकी । तो आत्महत्यारा पातकी । याकारणें विवेकी । धन्य साधु ।।१०।।

जो अविद्याग्रस्त राहून आत्महत्या करतो तो पापी असतो. (पहा ईश उप. ३) पण जो सारासारविवेकाने अविद्येतून सुटतो तो साधू धन्य होय. ।।१०।।

पुण्यवंतां सत्संगती । पापिष्टां असत्संगती । गति आणि अवगती । संगतीयोगें ।।११।।

पूर्वसुकृताच्या बळाने संतसंगती, तर पापामुळे दुर्जनांची संगत मिळते. सत्गती व दुर्गती संगतीवर अवलंबून आहेत. ।।११।।

उत्तम संगती धरावी । आपली आपण चिंता करावी । अंतरीं बरी विवरावी । बुद्धि जाणत्याची ।।१२।।

प्रारब्धाने दुर्जनाची संगत मिळाली असली तरी विचाराने ती सोडून सत्संगती धरावी. आपल्या हिताचा आपण विचार करून ज्ञानी महात्म्यांचा उपदेश बुद्धीने योग्य प्रकारे समजावून घ्यावा. ।।१२।।

इहलोक आणि परलोक । जाणता तो सुखदायेक । नेणत्याकरितां अविवेक । प्राप्त होतो ।।१३।।

व्यावहारिक व पारमार्थिक जीवनासाठी जाणत्याची साथ सुखकारक असते. अज्ञान्याची संगत अविवेक निर्माण करते. ।।१३।।

जाणता देवाचा अंश । नेणता म्हणिजे तो राक्षस । यामधें जें विशेष । तें जाणोन घ्यावें ।।१४।।

जाणता पुरुष हा देवाचा अंश असून अज्ञानी माणूस राक्षस समजावा. यांतील फरक लक्षात घ्यावा. ।।१४।।

जाणतां तो सकळां मान्य । नेणता होतो अमान्य । जेणेंकरिता होईजे धन्य । तेंचि घ्यावें ।।१५।।

जाणत्याविषयी सर्वांना आदर वाटतो. अज्ञान्याविषयी समाजाला तुच्छता वाटते. यातील जो कल्याणकर्ता आहे त्याची संगतीसाठी निवड करावी. ।।१५।।

साक्षपी शाहाण्याची संगती । तेणें साक्षपी शाहाणे होती । आळसी मूर्खाची संगती । आळसी मूर्ख ।।१६।।

उद्योगी व शहाण्याच्या संगतीने माणूस उद्योगी व शहाणा होतो. आळशी व मूर्खाच्या नादाने तसाच होतो. ।।१६।।

उत्तम संगतीचें फळ सुख । अद्धम संगतीचें फळ दुःख । आनंद सांडुनिया शोक । कैसा घ्यावा ।।१७।।
ऐसे हें प्रगट दिसे । जनामधें उदंड भासे । प्राणीमात्र वर्ततसे । उभयेयोगें ।।१८।।
येका योगें सकळ योग । येका योगें सकळ वियोग । विवेकयोगें सकळ प्रयोग । करीत जावें ।।१९।।

उत्तम संगतीने सुख तर कुसंगतीने दुःख मिळते. मग सुख सोडून शोक होईल असे दुःख का घ्यावे? समाजात असा अनुभव सतत असल्याने हा नियम स्पष्टच दिसतो. माणसे दोन्ही भोगतात. सत्संगतीत हिताचा पूर्ण योग तर कुसंगतीत त्याचा पूर्ण वियोग होतो. म्हणून सर्व कर्मे विवेकपूर्वक करावीत. ।।१७-१९।।

अवचितें सांकडींत पडिलें । तरी तेथून पाहिजे निघालें । निघोन जातां जालें । परम समाधान ।।२०।।
नाना दुर्जनांचा संग । क्षणक्षणा मनभंग । याकारणें कांहीं रंग । राखोन जावें ।।२१।।
शाहाणा येत्न त्याच्या गुणें । पाहों जातां काये उणें । सुख संतोष भोगणें । नाना श्लाघ्यता ।।२२।।
आतां लोकीं ऐसें आहे । सृष्टीमधें वर्तताहे । जो कोणी समजोन पाहे । त्यास घडे ।।२३।।

कल्पना न येता कुसंगतीचा प्रसंग आला तर त्यातून निर्धाराने निसटून जावे. त्यामुळे लगेच समाधान होते. अनेक प्रकारच्या दुर्जनांच्या संगतीत मन सतत नाराज राहते. म्हणून स्वतःची म्हणून काही तत्त्वे सांभाळून असावे. शहाणपणाने प्रयत्न करीत राहाणाराला काय कमी पडणार आहे? सुख, समाधान व अनेक प्रकारे प्रतिष्ठा मिळते. आजही जगात असाच अनुभव येतो. जो हे जाणून घेईल त्याचेसाठी ते सर्व उपलब्ध आहे. ।।२०-२३।।

बहुरत्न वसुंधरा । जाणजाणों विचार करा । समजल्यां प्रत्ययो अंतरा– । माजीं येतो ।।२४।।

दुर्बळ आणि संपन्न । वेडें आणि वित्पन्न । हें अखंड दंडायमान । असतचि असे ।।२५।।

येक भाग्यपुरुष मोडती । येक नवे भाग्यवंत होती । तैसीच विद्या वित्पती । होत जाते ।।२६।।

येक भरे येक रितें । रितें मागुतें भरतें । भरतेंहि रितें होतें । काळांतरीं ।।२७।।

या पृथ्वीवर व्यक्ती व वस्तूंच्या नाना तऱ्हा आहेत. त्यांचा समजून उमजून विचार करा. त्यामुळे त्यांचेसंबंधी मनात निर्णय होतो. दरिद्री व धनवान, मतिमंद व महाबुद्धिमान इ. जोड्या जगात असणे हा नियमच आहे. काही भाग्यवन्तांचे भाग्य त्यांना सोडते. काही नवे भाग्यवन्त उदयाला येतात. बुद्धी व ज्ञानाचा असाच प्रकार आहे. एक तलाव पूर्ण भरतो तर दुसरा तलाव मोकळा राहतो. भरलेला रिकामा होऊन रिकामा काही काळाने भरतो! ॥२४-२७॥

ऐसी हे सृष्टीची चाली । संपत्ति दुपारची साउली । वयेसा तरी निघोन गेली । हळुहळु ।।२८।।

बाळ तारुण्य आपलें । वृधाप्य प्रचितीस आलें । ऐसें जाणोन सार्थक केलें । पाहिजे कोणियेकें ।।२९।।

देह जैसें केलें तैसें होतें । येत्न केल्यां कार्ये साधतें । तरी मग कष्टावें तें । काये निमित्य ।।३०।।

असे हे जीवनचक्र सतत चालू आहे. त्यात मिळणारी संपत्ती ही दुपारी मिळणाऱ्या झाडाच्या सावलीसारखे थोडे सुख देते. (सूर्य कलला की सावली निघून जाते एवढाच अर्थ घ्यावा) वय तर हळूहळू निघून जाते. बाल्य, तारुण्य व म्हातारपण ज्याचे त्याला अनुभवाला येते. हे लक्षात घेऊन जीवनाचे सार्थक करावे. माणूस प्रयत्न करील तसे त्याला फळ मिळते. प्रयत्नाला यश येते. मग कष्टाचे जीवन का भोगावे? ॥२८-३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'जगज्जीवननिरूपणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'जगज्जीवननिरूपण' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास आठवा : तत्त्वनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

नाभीपासून उन्मेषवृत्ती । तेचि परा जाणिजे श्रोतीं । ध्वनिरूप पश्यंती । हृदईं वसे ।।१।।

कंठापासून नाद जाला । मध्यमा वाचा बोलिजे त्याला । उच्चार होतां अक्षराला । वैखरी बोलिजे ।।२।।

नाभीखालील मणिपूर चक्रातून जे सामान्य स्फुरण उत्पन्न होते तीच परावाणी होय. तिला हृदयस्थानातील अनाहत चक्रात सूक्ष्म ध्वनीचे स्वरूप आल्यावर तीच पश्यन्ती वाणी बनते. ती वाणी कंठस्थानातील विशुद्ध चक्रात अधिक स्पष्ट होऊन मध्यमा वाणी बनते. पुढे मुखाने उच्चार होताच तिला वैखरी म्हणतात. ॥१-२॥

नाभिस्थानीं परा वाचा । तोचि ठाव अंतःकर्णाचा । अंतःकर्णपंचकाचा । निवाडा ऐसा ।।३।।

नाभीस्थानी असलेली परावाणी हे अन्त:करणाचे उगमस्थान आहे. अन्त:करणपंचकाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे– ॥३॥

निर्विकल्प जें स्फुरण । उगेंच असतां आठवण । तें जाणावें अंतःकर्ण । जाणतीकळा ।।४।।

विचाररहित स्फुरण किंवा स्वत:ची सामान्य जाणीव तेच अन्त:करण. ते चिदाभासाने प्रकाशित असल्याने जाणीवयुक्त आहे. ॥४॥

अंतःकर्ण आठवलें । पुढें होये नव्हेसें गमलें । करूं न करू ऐसें वाटलें । तेंचि मन ।।५।।

स्मृती जागी होऊन नंतर एखादी गोष्ट होईल न होईल, करावी न करावी असे वाटते ते मन होय. ॥५॥

संकल्प विकल्प तें चि मन । जेणेंकरितां अनुमान । पुढें निश्चयो तो जाण । रूप बुद्धीचें ।।६।।

'संकल्प विकल्पात्मिकावृत्ति मन:' संकल्प विकल्प करणाऱ्या अन्त:करणाला मन म्हणतात. तर्क हे त्याचेच काम आहे. नंतर 'निश्चयात्मिका वृत्ति बुद्धि:' निश्चय करणारे अन्त:करण म्हणजे बुद्धी. ॥६॥

करीनचि अथवा न करी । ऐसा निश्चयोचि करी । तेचि बुद्धि हे अंतरीं । विवेकें जाणावी ।।७।।

हे केलेच पाहिजे किंवा हे मी करणार नाही अशा प्रकारे निश्चय करणाऱ्या अन्त:करणाला बुद्धी म्हणतात हे विवेकी लोक जाणतात. ॥७॥

जे वस्तुचा निश्चये केला । पुढें तेचि चिंतूं लागला । तें चित्त बोलिल्या बोला । येथार्थ मानावें ।।८।।

असा केलेला निश्चय धरून ठेवणाऱ्या अन्त:करणाला चित्त म्हणतात. 'अवधारणात्मिका वृत्ति: चित्त:' ॥८॥

पुढें कार्याचा अभिमान धरणें । हें कार्ये तों अगत्य करणें । ऐस्या कार्यास प्रवर्तणें । तोचि अहंकारु ।।९।।

आता हे मी करीन, हे मला केले पाहिजे इ. प्रकारे क्रियेकडे प्रवृत्ती निर्माण करणारे अन्त:करण म्हणजे अहंकार. 'अहं अहं कारयति इति अहंकार:'॥९॥

ऐसें अंतःकर्णपंचक । पंच वृत्ती मिळोन येक । कार्येभागे प्रकारपंचक । वेगळाले ।।१०।।

एकाच अन्त:करणाचे कार्य बदलले की त्याचे नाव बदलते. असे हे अन्त:करणपंचक आहे. ॥१०॥

जैसे पांचहि प्राण । कार्येभागें वेगळाले जाण । नाहीं तरी वायोचें लक्षण । येकचि असे ।।११।।

उदा. पाच प्राणांच्या कार्याप्रमाणे त्यांना समानादी नावे असली तरी ते सर्व वायूच होत. ॥११॥

सर्वांगीं व्यान नाभीं समान । कंठीं उदान गुदीं अपान । मुखीं नासिकीं प्राण । नेमस्त जाणावा ।।१२।।

बोलिलें हें प्राणपंचक । आतां ज्ञानइंद्रियेंपंचक । श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा नासिक । ऐसीं हें ज्ञानेंद्रियें ।।१३।।

वाचा पाणी पाद शिस्न गुद । हे कर्मइंद्रियें प्रसिद्ध । शब्द स्परुष रूप रस गंध । ऐसें हें विषयपंचक ।।१४।।

सर्व शरीरात व्यापून असतो तो व्यान, नाभीस्थानी समान, कंठात-उदान, गुद– अपान, मुख व नाक– प्राण, ही त्याची स्थाने निश्चित आहेत. हेच प्राणपंचक होय. आता पंचज्ञानेंद्रिये– कान, त्वचा, डोळे, जीभ व नाक. पंच कर्मेंद्रिये-वाणी, हात, पाय, जननेंद्रिय व गुद. विषयपंचक– शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध. ॥१२-१४॥

अंतःकर्ण प्राणपंचक । ज्ञानेंद्रियें कर्मेंद्रियें पंचक । पांचवे विषयपंचक । ऐसीं हे पांच पंचकें ।।१५।।

ऐसें हे पंचविस गुण । मिळेन सूक्ष्म देह जाण । याचा कर्दम बोलिला श्रवण । केलें पाहिजे ।।१६।।

पाच अंत:कर्णे, पाच प्राण, पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेंद्रिये व पाच विषय अशा पंचवीस गुणांचा सूक्ष्मदेह तयार होतो. हा तपशील आता समजून घ्यावा. ॥१५-१६॥

अंतःकर्ण व्यान श्रवण वाचा । शब्दविषये आकाशाचा । पुढें विस्तार वायोचा । बोलिला असे ।।१७।।

मन समान त्वचा पाणी । स्पर्श रूप हा पवनीं । ऐसे हे अडाखे साधुनी । कोठा करावा ।।१८।।

बुद्धि उदान नयेन चरण । रूपविषयाचें दर्शन । संकेतें बोलिलें मन । घालून पाहिजे ।।१९।।

चित्त अपान जिव्हा शिस्न । रसविषये आप जाण । पुढें ऐका सावधान । पृथ्वीचें रूप ।।२०।।

अहंकार प्राण घ्राण । गुद गंधविषये जाण । ऐसें केलें निरूपण । शास्त्रमतें ।।२१।।

ऐसा हा सूक्ष्म देहे । पाहातां होईजे निसंदेहे । येथें मन घालून पाहे । त्यासीच हें उमजे ।।२२।।

	अन्तःकरण	प्राण	ज्ञानेंद्रिय	कर्मेंद्रिय	विषय
१)	अन्त:करण	व्यान	श्रवण	जीभ	शब्द
२)	मन	समान	त्वचा	हात	स्पर्श.
३)	बुद्धी	उदान	डोळा	पाय	रूप
४)	चित्त	अपान	वाणी	शिस्न	रस
५)	अहंकार	प्राण	नाक	गुद	गंध

२) महाभूत व विषय

आकाश– शब्द, वायू– स्पर्श, अग्नी– रूप, आप– रस, पृथ्वी– गंध.

असा हा सूक्ष्म देहाचा तपशील लक्षात घेऊन त्या विषयीची संदिग्धता उरू देऊ नये. जो यात पूर्ण लक्ष घालील त्यालाच हे कळते. ॥१७-२२॥

ऐसें सूक्ष्म देहे बोलिलें । पुढें स्थूळ निरोपिलें । आकाश पंचगुणे वर्तलें । कैसें स्थुळीं ।।२३।।

काम क्रोध शोक मोहो भये । हा पंचविध आकाशाचा अन्वये । पुढें पंचविध वायो । निरोपिला ।।२४।।

चळण वळण प्रासारण । निरोध आणि अकोचन । हें पंचविध लक्षण । प्रभंजनाचें ।।२५।।

क्षुधा त्रुषा आलस्य निद्रा मैथुन । हे तेजाचे पंचविध गुण । आतां पुढें आपलक्षण । निरोपिलें पाहिजे ।।२६।।

शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । हा पंचविध आपाचा भेद । पुढें पृथ्वी विशद । केली पाहिजे ।।२७।।
अस्ति मांष त्वचा नाडी रोम । हे पृथ्वीचे पंचविध धर्म । ऐसे स्थूळ देहाचें वर्म । बोलिलें असे ।।२८।।
पृथ्वी आप तेज वायो आकाश । हे पांचाचे पंचविस । ऐसें मिळोन स्थूळ देहास । बोलिजेतें ।।२९।।

सूक्ष्म देह सांगून झाला. आता स्थूलदेह सांगून आकाशादी भूते आपल्या गुणांसह स्थूल कशी राहतात ते सांगू.

महाभूत		**गुण**
आकाश	➔	काम, क्रोध, शोक, मोह व भय.
वायू	➔	हालणे, वळणे, प्रसरण, निरोध व संकोच
तेज	➔	भूक, तहान, आळस, निद्रा, मैथुन
आप	➔	पुंबीज, स्त्रीबीज, लाळ, मूत्र व घाम.
पृथ्वी	➔	अस्थि, मांस, त्वचा, नाडी, रोम.

पृथ्वी, आप, तेज, वायू व आकाश यांच्या पंचवीस गुणांचा स्थूलदेह बनतो. ॥२३-२९॥

तिसरा देह कारण अज्ञान । चौथा देह माहांकारण ज्ञान । हे च्यारी देह निर्शितां विज्ञान । परब्रह्म तें ।।३०।।
विचारें चौदेहावेगळे केलें । मीपण तत्वासरिसें गेले । अनन्य आत्मनिवेदन जालें । परब्रह्मीं ।।३१।।
विवेकें चुकला जन्म मृत्य । नरदेहीं साधिलें महत्कृत्य । भक्तियोगें कृत्यकृत्य । सार्थक जालें ।।३२।।
इति श्री पंचीकर्ण । केलेंचि करावें विवर्ण । लोहाचे जालें सुवर्ण । परिसाचेनयोगें ।।३३।।
हाहि दृष्टांत घडेना । परिसाचेन परीस करवेना । शरण जातां साधुजना । साधुच होइजे ।।३४।।

तिसरे अज्ञानमय सुषुप्तीचे कारण शरीर, चौथा ज्ञानमय महाकारण देह या चारींचा निरास केला असता विज्ञानरूप परब्रह्म उरते. विचाराने आत्म्याला चार देहांपासून वेगळे केल्यावर 'मी' रूप अहंकार त्या देहातील तत्त्वांच्या निरासाबरोबरच निरस्त होतो व परब्रह्मरूप आत्मस्वरूपात आत्मनिवेदनरूप अनन्यत्व होऊन जीवनाचे सार्थक होते. असे हे पंचीकरण शास्त्र सांगून झाले. त्याचे पुन्हा पुन्हा मननचिंतन करावे. मनन-चिंतन रूप परिसाचा स्पर्श झाल्यावर अज्ञानरूप लोखंडाचे रूपांतर ज्ञानरूप सोन्यात होते. हा दृष्टान्तसुद्धा अपूर्णच आहे. कारण एक परीस दुसरा परीस करू शकत नाही. मात्र सन्तांना शरण जाणारा सन्तच होतो. विवेकाने जन्ममरण चुकण्याचे महान ध्येय नरदेहात साध्य होते. भक्तीने कृतकृत्यता येऊन जीवनाचे सार्थक होते. ॥३०-३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'तत्त्वनिरूपणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'तत्त्वनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास नववा : तनुचतुष्टयनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

स्थूळ सूक्ष्म कारण माहाकारण । ऐसे हे चत्वार देह जाण । जागृति स्वप्न सुषुप्ति पूर्ण । तुर्या जाणावी ।।१।।
विश्व तैजस प्राज्ञ । प्रत्यगात्मा हे अभिमान । नेत्रस्थान कंठस्थान हृदयस्थान । मूर्धनी ते ।।२।।
स्थूळभोग प्रविक्तभोग । आनंदभोग आनंदावभासभोग । ऐसे हे चत्वार भोग । चौंदेहाचे ।।३।।
अकार उकार मकार । अर्धमात्रा तो ईश्वर । ऐस्या मात्रा चत्वार । चौंदेहाच्या ।।४।।
तमोगुम रजोगुण । सत्वगुण शुद्धसत्वगुण । ऐसे हे चत्वार गुण । चौंदेहाचे ।।५।।
क्रियाशक्ति द्रव्याशक्ती । इछाशक्ति ज्ञानशक्ती । ऐशा चत्वार शक्ती । चौंदेहाच्या ।।६।।
ऐसीं हे बत्तिस तत्त्वें । दोहींची पन्नास तत्त्वे । अवघीं मिळोन ब्यासि तत्त्वें । अज्ञान आणी ज्ञान ।।७।।
ऐसीं हे तत्वें जाणावीं । जाणोन माइक वोळखावीं । आपण साक्षी निरसावीं । येणें रितीं ।।८।।
साक्षी म्हणिजे ज्ञान । ज्ञानें वोळखावें अज्ञान । ज्ञानाज्ञानाचें निर्शन । देहासरिसें ।।९।।

१)	चारदेह	➔	स्थूल	सूक्ष्म	कारण	महाकारण
२)	अवस्था	➔	जागृति	स्वप्न	सुषुप्ती	तुर्य
३)	अभिमान	➔	विश्व	तैजस	प्राज्ञ	प्रत्यगात्मा
४)	स्थान	➔	नेत्र	कंठ	हृदय	मूर्धा. (मस्तक)
५)	भोग	➔	स्थूल	प्रविविक्त	आनंद	आनंदावभास
६)	मात्रा	➔	अ	उ	म	अर्धमात्रा
७)	गुण	➔	तम	रज	सत्त्व	शुद्धसत्त्व
८)	शक्ती	➔	क्रिया	द्रव्य	इच्छा	ज्ञान

चार देहांची ही बत्तीस तत्त्वे, सूक्ष्मदेहाची पंचवीस व स्थूल देहाची पंचवीस अशी एकूण ब्याऐंशी तत्त्वे आहेत. अज्ञान व ज्ञानासह ही सर्व मायिक आहेत हे समजावून घेऊन आत्मरूप 'मी' त्यांचा साक्षी आहे हे जाणून त्यांचा निरास करावा. 'साक्षित्व' ओळखणे हे ज्ञान व 'ती तत्त्वे मी' हे अज्ञान ओळखावे. देहांच्या निरासाबरोबर ज्ञान व ज्ञान सापेक्ष अज्ञानाचा निरास होऊन जातो. (अधिक माहितीसाठी मांडुक्यकारिका व विवेक सिंधू पाहावा.) ॥१-९॥

ब्रह्मांडी देह कल्पिलें । विराट हिरण्यगर्भ बोलिले । ते हे विवेकें निर्शले । आत्मज्ञानें ।।१०।।

ब्रह्मांडाच्या विराट, हिरण्यगर्भ, महत् व अव्याकृत अशा चार देहांची केलेली कल्पनाही विवेकाने झालेल्या आत्मज्ञानाने निरस्त होते. ॥१०॥

आत्मनात्माविवेक करितां । सारासारविचार पाहातां । पंचभूतांची माइक वार्ता । प्रचित आली ।।११।।

आत्मानात्मविवेक व सारासारविचार केल्यावर ही पंचभूते मायिक असल्याचा निश्चय होतो. ॥११॥

अस्ति मांष त्वचा नाडी रोम । हे पांचहि पृथ्वीचे गुणधर्म । प्रत्यक्ष शरीरीं हें वर्म । शोधून पाहावें ।।१२।।

अस्थि, मांस, त्वचा, नाड्या व रोम हे शरीरातील पृथ्वीतत्त्वाचे अवयव (गुण) आहेत याची विचाराने खात्री करून घ्यावी. ॥१२॥

शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । हे आपाचे पंचकभेद । तत्वें समजोन विशद । करून घ्यावीं ।।१३।।

शुक्र, स्त्रीबीज, लाळ, मूत्र व घाम हे शरीरातील जलतत्त्वप्रधान घटक स्पष्टपणे लक्षात घ्यावेत. ॥१३॥

क्षुधा त्रुषा आलस्य निद्रा मैथुन । हे पांचहि तेजाचे गुण । या तत्त्वांचें निरूपण । केलेंचि करावें ।।१४।।

भूक, तहान, आळस, निद्रा व मैथुन हे तेजतत्त्वाचे गुण आहेत हे वारंवार समजावून घ्यावे. ॥१४॥

चळण वळण प्रासारण । निरोध आणि आकोचन । हे पांचहि वायोचे गुण । श्रोतीं जाणावे ।।१५।।

हालणे, वळणे, प्रसरण पावणे, निरोध व आकुंचन हे वायूचे क्रियाप्रधान गुण लक्षात ठेवावेत. ॥१५॥

काम क्रोध शोक मोहो भये । हा आकाशाचा परियाये । हें विवरल्याविण काये । समजो जाणें ।।१६।।

काम, क्रोध, लोभ, मोह व भय हे सर्व शरीरभर व्यापणारे गुण आकाशाचे हे समजावून घेतल्याशिवाय कसे कळेल? (क्रोधाने सर्व शरीर थरथरते.) ॥१६॥

असो ऐसें हें स्थूळ शरीर । पंचविस तत्त्वांचा विस्तार । आतां सूक्ष्मदेहाचा विचार । बोलिजेल ।।१७।।

असे हे स्थूल शरीर म्हणजे पंचवीस तत्त्वांचा विस्तार आहे. आता सूक्ष्मदेहासंबंधी सांगू. ॥१७॥

अंत:कर्ण मन बुद्धि चित्त अहंकार । आकाशपंचकाचा विचार । पुढें वायो निरोत्तर । होऊन ऐका ।।१८।।

व्यान समान उदान । प्राण आणी अपान । ऐसे हे पांचहि गुण । वायोतत्त्वाचे ।।१९।।

श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राण । हें पांचहि तेजाचे गुण । आतां आप सावधान । होऊन ऐका ।।२०।।

वाचा पाणी पाद शिस्न गुद । हे आपाचे गुण प्रसिद्ध । आतां पृथ्वी विशद । निरोपिली ।।२१।।

शब्द स्पर्श रूप रस गंध । हे पृथ्वीचे गुण विशद । ऐसे हे पंचवीस तत्वभेद । सूक्ष्म देहाचे ।।२२।।

अन्त:करणपंचक	–	अन्त:करण, मन, बुद्धी, चित्त, अहंकार
वायुपंचक	–	व्यान, समान, उदान, प्राण, अपान
तेजतत्त्व	–	कान, त्वचा, डोळे, कर्ण व नाक
आपतत्त्व	–	जीभ, हात, पाय, शिस्न व गुद
पृथ्वीतत्त्व	–	शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध

असे हे पंचवीस भेद सूक्ष्म देहाचे आहेत. ॥१८-२२॥

इति श्रीदासबोधे श्रीगुरुशिष्यसंवादे 'तनुचतुष्टयनिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'तनुचतुष्टयनिरूपण' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक सतरावा : प्रकृतिपुरुष

समास दहावा : टोणपसिद्धलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आवर्णोदकीं हटकेश्वर । त्यास घडे नमस्कार । महिमा अत्यंतचि थोर । तया पाताळलिंगाचा ।। १ ।।

हटकेश्वर ह्या अगाध माहात्म्य असलेल्या पाताळलिङ्गरूप देवाला माझा नमस्कार असो. तो देव आवरणाच्या उदकात राहतो. ॥१॥

परंतु तेथें जाववेना । शरीरें दर्शन घडेना । विवेकें आणावें अनुमाना । तया ईश्वरासी ।। २ ।।

पण तेथे प्रत्यक्ष जाता येत नाही. शरीराने त्याचें दर्शन होत नाही. पण त्या ईश्वररूप हटकेश्वराला विचाराने जाणता येते. ॥२॥

सातां समुद्रांचे वेडे । उदंड भूमि पैलिकडे । सेवटीं तुटले कडे । भूमंडळाचे ।। ३ ।।

सातसमुद्रांच्या विळख्यापलीकडे भूमीचा अफाट विस्तार असून त्या भूमीचे शेवटी उंचच उंच तुटके कडे आहेत. (पुराण कल्पना) ॥३॥

सात समुद्र वोलांडावे । तेथें जाणें कैसें फावे । म्हणोन विवेकी असावे । साधुजन ।।४।।

सात समुद्र ओलांडून तेथे कसे जाता येईल? म्हणून शहाण्याने विचाराचा आधार घ्यावा. ॥४॥

जें आपणांस नव्हे ठावें । तें जाणतयास पुसावें । मनोवेगें तनें फिरावें । हें तो घडेना ।।५।।

जे स्वत:ला माहीत नसते ते दुसऱ्या जाणत्याला विचारावे. केवळ शरीराने व मनाने वणवण फिरून ती माहिती कशी मिळेल? ॥५॥

जे चर्मदृष्टीस नव्हे ठावें । तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । ब्रह्मांड विवरोन राहावें । समाधानें ।।६।।

जे स्थूल दृष्टीने दिसत नाही ते ज्ञानदृष्टीने पाहावे. त्या दृष्टीने सर्व ब्रह्मांडाचे पृथक्करण करून समजल्यावर समाधानात असावे. ॥६॥

मध्यें आहे भूमीचें चडळ । म्हणौन आकाश आणी पाताळ । तें चडळ नस्तां अंतराळ । चहुंकडे ।।७।।

मध्येच पृथ्वीचा अडथळा आहे म्हणून वर आकाश व खाली पाताळ असा भेद वाटतो. अन्यथा सर्वत्र व्यापक पोकळीच आहे. ॥७॥

तयास परब्रह्म म्हणावें । जें उपाधीवेगळें स्वभावें । जेथें दृश्यमायेच्या नांवे । सुन्याकार ।।८।।

त्या आकाशाला परब्रह्म म्हणण्यास हरकत नाही कारण ते ब्रह्माप्रमाणेच उपाधीवाचून असून तेथे माया दृश्यस्वरूपात जराही नाही. ॥८॥

दृष्टीचें देखणें दृश्य । मनाचें देखणें भास । मनातीत निराभास । विवेकें जाणावें ।।९।।

दृष्टीला नामरूपात्मक दृश्य दिसते. मनाने पदार्थांची कल्पना करता येते. जे मनातीत व स्वसंवेद्य आहे ते विवेकाने अनुभवाला येते. ॥९॥

दृश्य भास अवघा विघडे । विवेक तेथें पवाडे । भूमंडळीं ज्ञाते थोडे । सूक्ष्मदृष्टीचे ।।१०।।

दृश्य व काल्पनिक सर्व मोडून जाते. मात्र विवेकाने जाणले जाणारे अक्षय व नित्य आहे. असे सूक्ष्मदृष्टीचे विवेकी

जगात फार थोडे आहेत. ॥१०॥

वाच्यांश वाचेनें बोलावा । न बोलतां लक्ष्यांश जाणावा । निर्गुण अनुभवास आणावा । गुणाचेनयोगें ॥११॥

ज्ञानाचा वाच्यार्थ वाणीने बोलावा. त्याचा लक्ष्यार्थ न बोलता जाणावा व निर्गुण ज्ञान सगुणाच्या साहाय्याने अनुभवावे. ॥११॥

नाना गुणास आहे नाश । निर्गुण तें अविनाश । ढोबळ्याहून विशेष । सूक्ष्म देखणें ॥१२॥

सर्व सगुण नाशवान आहे. निर्गुण अविनाशी आहे. स्थूल सगुणाहून सूक्ष्म निर्गुण जाणण्यात विद्वान माणसाचा विशेष आहे. ॥१२॥

जें दृष्टीस न पडे ठावें । तें ऐकोन जाणावें । श्रवणमननें पडे ठावें । सकळ कांहीं ॥१३॥

जे स्थूलदृष्टीने दिसत नाही ते ऐकून समजावून घ्यावे. जे समजले नसेल ते सर्व सतत श्रवणमननाने समजू लागते. ॥१३॥

अष्टधेचे जिनस नाना । उदंड पाहातां कळेना । अवघें सगट पिटावेना । कोणीयेकें ॥१४॥

अष्टधा प्रकृतीच्या लक्षावधी योनी आहेत. त्या सर्वांचा आवाका कळणे शक्य नाही. त्या सर्व कोणालाही सांगता येणार नाहीत. ॥१४॥

सगट सारिखी स्थिती जाली । तेथें परीक्षाच बुडाली । चविनटानें कालविलीं । नाना अन्ने ॥१५॥

'हे सर्व सारखेच (ब्रह्मरूप) आहे' असे म्हटले तर तेथे विवेकाने परीक्षा करण्याचे काहीच कारण नाही. ज्याच्या जिभेला चव समजत नाही तो ताटातील सर्व खाद्य पदार्थ एकत्र कालवतो! ॥१५॥

टोणपा नव्हें गुणग्राहिक । मूर्खास कळेना विवेक । विवेक आणी अविवेक । येकचि म्हणती ॥१६॥

बेधडक मूर्खाला गुणांची जाण नसल्याने त्यांची त्याला किंमत नसते. त्याला विवेक कळत नसल्याने विवेक व अविवेक सारखेच! ॥१६॥

उंच नीच कळेना ज्याला । तेथें अभ्यासचि बुडाला । नाना अभ्यासें प्राणीयाला । सुटिका कैंची ॥१७॥

ज्याला दर्जेदार व दर्जाहीन कळत नाही (उंची व हलका माल) तेथे दर्जा कमविण्यासाठी अभ्यास करण्याची शक्यताच संपली. माणसाला ह्या अभ्यासातून सुटका नाही. ॥१७॥

वेड लागोन जालें वोंगळ । त्यास सारिखेंच वाटे सकळ । तें जाणावें बाश्कळ । विवेकी नव्हेती ॥१८॥

वेड लागल्याने ज्याचा मेंदू बिघडला आहे त्याला सर्व सारखेच दिसते. त्याला निरर्थक समजावे. ते विवेकाचे लक्षण नाही. ॥१८॥

ज्यास अखंड होतो नाश । त्यासीच म्हणती अविनाश । बहुचकीच्या लोकांस । काये म्हणावें ॥१९॥

ज्याचा नाश सतत होतो आहे त्यालाच सर्वब्रह्मवादी अविनाशी म्हणतात. अशी वंचना करणाऱ्याला कोणती विशेषणे द्यावीत? ॥१९॥

ईश्वरें नाना भेद केले । भेदें सकळ सृष्टी चाले । आंधळे परीक्षवंत मिळाले । तेथें परीक्षा कैंची ॥२०॥

ईश्वराने ह्या सृष्टीत अगणित भेद केले आहेत. पण परीक्षा करणारेच आंधळे असतील तर ते भेद पाहणार कोण? ॥२०॥

जेथें परीक्षेचा अभाव । तो टोणपा समुदाव । गुणचि नाहीं गौरव । येईल कैंचें ॥२१॥

जेथे परीक्षा म्हणजे विवक नसतो तेथे बेधडक मूर्खांची टोळी असते. त्यांचेजवळ गुणच नसल्याने त्यांना महत्त्व

कसे मिळेल? ॥२१॥

खरें खोटें येकचि जालें । विवेकानें काये केलें । असार सांडून सार घेतलें । साधुजनीं ।।२२।।

जेथे खरे व खोटे ह्यांचे मूल्य सारखेच असते तेथे विवेकाचे कामच काय? साधू मात्र असार टाकून सार घेतात. ॥२२॥

उत्तम वस्तूची परीक्षा । कैसी घडे नतद्रक्षा । दीक्षाहीनापासीं दीक्षा । येईल कैंची ।।२३।।

जो अभागी असतो त्याला मौल्यवान वस्तू मिळूनही तिची परीक्षा नसल्याने तो ती टाकून देतो. ज्याला साधे व्यवहारज्ञान नाही त्याला आत्मज्ञान कसे होईल? ॥२३॥

आपलेन वोंगळपणें । दिशा करून शौच्य नेणे । वेद शास्त्रें पुराणें । त्यास काये करिती ।।२४।।

प्रातर्विधीला जाऊन आल्यावर ज्याला स्वत:च्या घाणेरडेपणामुळे स्वच्छ होता येत नाही त्याला वेद, शास्त्रे व पुराणे काय ज्ञान सांगणार? ॥२४॥

आधी राखावा आचार । मग पाहावा विचार । आचारविचारें पैलपार । पाविजेतो ।।२५।।

प्रथम सदाचार सांभाळून नंतर आत्मानात्मविचार करावा. दोन्ही मिळून मोक्ष मिळतो. ॥२५॥

जें नेमकास न कळे । तें बाष्कळास केवी कळे । डोळस ठकती आंधळे । कोण्या कामाचे ।।२६।।

जे विचारवन्तालाही कळत नाही ते उथळ माणसाला काय कळणार? जेथे चाणाक्षांची बुद्धी कमी पडते तेथे मूर्खांचे काय काम? ॥२६॥

पापपुण्य स्वर्गनर्क । अवघेंच मानिलें येक । विवेक आणी अविवेक । काये मानावें ।।२७।।

पाप, पुण्य, स्वर्ग व नर्क हे सर्व जो सारखेच मानतो तो विवेक व अविवेक ह्यांतील फरक काय जाणणार? ॥२७॥

अमृत विष येक म्हणती । परी विष घेतां प्राण जाती । कुकर्मे होते फजिती । सत्कर्मे कीर्ति वाढे ।।२८।।

अमृत व विष दोन्ही ब्रह्मरूप मानले तरी विषाने प्राण जातो! नीच कर्माने फजिती होऊन सत्कर्माने कीर्ती मिळते. ॥२८॥

इहलोक आणि परलोक । जेथें नाहीं साकल्य विवेक । तेथें अवघेंच निरार्थक । सकळ कांहीं ।।२९।।

पृथ्वी व स्वर्गादी ह्यांत जर फरक मानला नाही, तर पापपुण्यादी कर्मे निरर्थक ठरतात. (सर्व ब्रह्मवाद्यांचा खरपूस समाचार संपला!) ॥२९॥

म्हणौन संतसंगेंचि जावें । सत्शास्त्रचि श्रवण करावें । उत्तम गुणास अभ्यासावें । नाना प्रयेत्नें ।।३०।।

म्हणून संतांच्या संगतीत राहून सत्शास्त्र श्रवण करून हरप्रयत्नाने दैवी संपदा व सदाचारादी गुण कमवावेत. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'टोणपसिद्धलक्षणनाम' समास दहावा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'टोणपसिद्धलक्षण' नावाचा दहावा समास समाप्त

–दशक सतरावा समाप्त–

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास पहिला : बहुदेवस्थान

॥ श्रीराम समर्थ ॥

तुज नमूं गजवदना । तुझा महिमा कळेना । विद्या बुद्धी देसी जना । लाहानथोरांसी ।।१।।

हे गजानना, तुझे माहात्म्य काही केल्या कळत नाही. तू सर्व लहानथोरांना विद्या व बुद्धी देतोस. ॥१॥

तुज नमूं सरस्वती । च्यारी वाचा तुझेन स्फूर्ती । तुझें निजरूप जाणती । ऐसे थोडे ।। २।।

हे सरस्वती देवी, तुला नमस्कार असो. चारही वाणींमागे तुझी शक्ती असून तुझे स्वरूप जाणणारे लोक फार कमी आहेत. ॥२॥

धन्य धन्य चतुरानना । तां केली सृष्टिरचना । वेद शास्त्रें भेद नाना । प्रगट केले ।।३।।

हे ब्रह्मदेवा, तू धन्य आहेस. तू भेदांनी भरलेली सृष्टी निर्माण करून चार वेद प्रगट केलेस. ॥३॥

धन्य विष्णु पाळण करिसी । येकांशें सकळ जीवांसी । वाढविसी वर्तविसी । जाणजाणों ।।४।।

हे विष्णो, तुझी धन्य आहे. तू पालन केलेल्या विश्वातील जीव तुझ्या आनंदाच्या एका अंशावर जगतात व वाढतात. ते सर्व जाणीवपूर्वक जीवन जगतात. (पहा– द. ९ स. ४.) ॥४॥

धन्य धन्य भोळाशंकर । जयाच्या देण्यास नाहीं पार । रामनाम निरंतर । जपत आहे ।।५।।

भोळ्या शिवशंभूची धन्य असून तो प्रसन्न झाल्यावर हवे ते वरदान देतो. तो सतत रामनाम जपतो. ॥५॥

धन्य धन्य इंद्रदेव । सकळ देवांचाहि देव । इंद्रलोकींचें वैभव । काये म्हणौनि सांगावें ।।६।।

ज्याच्या वैभवाचे वर्णन करणे शब्दापलीकडे आहे, अशा इंद्रलोकाचा स्वामी इंद्र धन्य आहे. तो देवांचा राजा आहे. ॥६॥

धन्य धन्य येमधर्म । सकळ जाणती धर्माधर्म । प्राणीमात्रांचे वर्म । ठाईं पाडिती ।।७।।

धर्म व अधर्माचे स्वरूप जाणून सर्व प्राण्यांच्या पुण्य-पापांची नोंद (वर्म) ठेवणारे यमधर्म धन्य होत. ॥७॥

वेंकटेसीं महिमा किती । भले उभ्यां अन्न खाती । वडे धिरडीं स्वाद घेती । आतळस आपालांचा ।।८।।

व्यंकटेशाचा महिमा अपार आहे. गिरिबालाजीचा प्रसाद प्रतिष्ठित लोक सुद्धा उभ्यानेच खातात. वडे, धिरडी व आपालाचा (पक्वान्न) स्वाद घेतात. ॥८॥

धन्य तूं वो बनशंकरी । उदंड शाखांचिया हारी । विवरविवरों भोजन करी । ऐसा कैंचा ।।९।।

हे बनशंकरी माते, तुला नैवेद्याला चौसष्ट भाज्या लागतात. त्या सर्व मिळवून जेवणारा कोठे मिळणार! ॥९॥

धन्य भीम गोलांगुळा । कोरवड्यांच्या उदंड माळा । दहि वडे खातां सकळां । समाधान होये ।।१०।।

हे बलदंड हनुमन्ता, तुझ्या गळ्यात कोरड्या वड्यांच्या बऱ्याच माळा आहेत. तुझा दहिवड्यांचा प्रसाद खाऊन तुझे भक्त तृप्त होतात. ॥१०॥

धन्य तूं गा खंडेराया । भंडारें होये पिंवळी काया । कांदेभरीत रोटगे खाया । सिद्ध होती ।।११।।

हे खंडेराया, तू धन्य आहेस. तुझ्या भंडाऱ्याने भक्तांचे कपडे व शरीरे पिवळी होतात. रोटगे व कांद्याचे भरीत हा तुझा प्रसाद खाण्यास ते उत्सुक असतात. ॥११॥

धन्य तुळजाभोवानी । भक्तां प्रसन्न होते जनीं । गुणवैभवास गणी । ऐसा कैंचा ।।१२।।

जिचे वैभव व गुणसंपदा जाणणारा कोणीच नाही, ती तुळजाभवानी भक्तांवर कृपा करते. ॥१२॥

धन्य धन्य पांडुरंग । अखंड कथेचा होतो धिंग । तानमानें रागरंग । नाना प्रकारीं ।।१३।।

पांडुरंग धन्य आहे. त्याच्यासमोर टाळमृदुंगासह तालासुरात म्हटल्या जाणाऱ्या अभंगावरील कीर्तनांत रंग भरून वारकरी नाचतात. ॥१३॥

धन्य तूं गा क्षत्रपाळा । उदंड जना लाविला चाळा । भावें भक्ति करितां फळा । वेळ नाहीं ।।१४।।

हे क्षेत्रपाळ भैरवा, तू अनेकांना तुझ्या भक्तीचा नाद लावला आहेस. भावपूर्ण भक्ती केली असता तू त्याचे फळ देण्यास उशीर करीत नाहीस. ॥१४॥

रामकृष्णादिक अवतार । त्यांचा महिमा अपार । उपासनेस बहुत नर । तत्पर जाले ।।१५।।

श्रीराम व श्रीकृष्ण ह्या अवतारांचे माहात्म्य अपार आहे. त्यांच्या उपासनेसाठी अनेक भक्त उत्सुक असतात. ॥१५॥

सकळ देवांचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ । भूमंडळीं भोग सकळ । त्यासीच घडे ।।१६।।

ह्या सर्व देवांचे मूळ हा ईश्वररूप अंतरात्मा आहे. सर्व जीवांचे भोजन व देवांचे नैवेद्य त्यालाच पोहोचतात. ॥१६॥

नाना देव होऊन बैसला । नाना शक्तिरूपें जाला । भोक्ता सकळ वैभवाला । तोचि येक ।।१७।।

तोच ईश्वर अनेक प्रकारचे देव व देवी होऊन शक्तिरूपाने प्रगट झाला आहे. सर्व वैभवांचा भोक्ता तो एकच आहे. ॥१७॥

याचा पाहावा विचार । उदंड लांबला जोजार । होती जाती देव नर । किती म्हणोनि ।।१८।।

असाच विचार करीत राहिले तर होऊन जाणाऱ्या माणसांची व देवांच्या यादीची लांबण संपणार नाही! ॥१८॥

कीर्ति आणि अपकीर्ति । उदंड निंदा उदंड स्तुती । सर्वत्रांची भोगप्राप्ती । अंतरात्म्यासीच घडे ।।१९।।

कोणाचीही कीर्ती, अपकीर्ती, निंदा, अमाप स्तुती व भोग अंतरात्म्यालाच पोहोचतात. ॥१९॥

कोण देहीं काये करितो । कोण देहीं काये भोगितो । भोगी त्यागी वीतरागी तो । येकचि आत्मा ।।२०।।

तो एका देहात काही कृती करतो, एकात भोग भोगतो. भोगी, त्यागी व संन्यासी तोच! ॥२०॥

प्राणी साभिमानें भुललें । देह्याकडे पाहात गेले । मुख्य अंतरात्म्यास चुकलें । अंतरी असोनी ।।२१।।

'मी देह' ह्या अभिमानाने भुलून माणसे देहाच्याच विचारात राहतात. अन्तःकरण सतत व्यापून असलेल्या आत्म्याकडे दुर्लक्ष करतात. ॥२१॥

आरे या आत्मयाची चळवळ पाहे । ऐसा भूमंडळीं कोण आहे । अगाध पुण्यें अनुसंधान राहे । कांहींयेक ।।२२।।

ह्या आत्म्याच्या सत्तेवर चालणाऱ्या सर्व कर्मांना जाणणारा ह्या जगात कोण आहे? फार मोठ्या पुण्याईने त्याच्या सत्तेचे अनुसंधान राहते. ज्याच्या सत्तेवर हे सर्व चालते ते अधिष्ठान. त्याच्याकडे प्रामाणिक साधकाचे लक्ष राहावे. ॥२२॥

त्या अनुसंधानासरिसें । जळोनी जाईजे किल्मिषें । अंतरनिष्ठ ज्ञानी ऐसे । विवरोन पाहाती ।।२३।।

त्या अनुसंधानामुळे सर्व पापे जळून जातात. अनुसंधानामुळे अंतर्निष्ठ झालेले ज्ञानी आत्म्याचे अधिष्ठान शास्त्रपूर्वक जाणून घेतात. ॥२३॥

अंतर्निष्ठ तितुके तरले । अंतरभ्रष्ट तितुके बुडाले । बाह्याकारें भरंगळले । लोकाचारें ।।२४।।

अंतरनिष्ठ असतात ते तरून जातात. पांगलेल्या चित्ताचे सर्व बुडतात. सामान्यांच्या आचार-विचारांच्या बहिरंगामध्ये ते वाहून जातात. ॥२४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'बहुदेवस्थाननाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'बहुदेवस्थान' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास दुसरा : सर्वज्ञसंगनिरूपण.

॥ श्रीराम समर्थ ॥

नेणपणें जालें तें जालें । जालें तें होऊन गेलें । जाणतेपणें वर्तलें । पाहिजे नेमस्त ।।१।।

अज्ञानामुळे आजपर्यन्त झाले ते झाले. ते भूतकाळात गेले. आता मात्र नियमाने ज्ञानपूर्वक वागले पाहिजे. ॥१॥

जाणत्याची संगती धरावी । जाणत्याची सेवा करावी । जाणत्याची सदबुद्धि घ्यावी । हळुहळु ।।२।।

त्यासाठी ज्ञात्याची संगत धरून त्याची मनोभावे सेवा करून त्याचे ज्ञान हळूहळू प्राप्त करावे. ॥२॥

जाणत्यापासीं लेहों सिकावें । जाणत्यापासीं वाचूं सिकावें । जाणत्यापासीं पुसावें । सकळ कांही ।।३।।

ज्ञात्याजवळ लिहिणे–वाचणे शिकून येणाऱ्या सर्व शंका किंवा उद्भवणारे प्रश्न त्याला विचारावेत. ॥३॥

जाणत्यास करावा उपकार । जाणत्यास झिजवावें शरीर । जाणत्याचा पाहावा विचार । कैसा आहे ।।४।।

ज्ञात्याला सर्व प्रकारे मदत करावी, त्याच्यासाठी देहकष्ट सोसावेत व त्याचे विचार समजावून घ्यावेत. ॥४॥

जाणत्याचे संगतीनें भजावें । जाणत्याचे संगतीनें झिजावें । जाणत्याचे संगतीनें रिझावें । विवरविवरों ।।५।।

ज्ञात्याच्या संगतीत उपासना करावी, तप करावे व सूक्ष्म शास्त्रविचार करून संतुष्ट व्हावे. ॥५॥

जाणत्यापासीं गावें गाणें । जाणत्यापासीं वाजवणें । नाना आळाप सिकणें । जाणत्यापासीं ।।६।।

संगीतातील जाणकारापुढे गाणे म्हणावे, वाद्ये वाजवण्यास शिकावे व रागदारीचा अभ्यास करावा. ॥६॥

जाणत्याचे कासेसी लागावें । जाणत्याचें औषध घ्यावें । जाणता सांगेल तें करावें । पथ्य आधीं ।।७।।

जाणत्याचा आधार घ्यावा, तज्ञ वैद्याचे औषध घ्यावे व तो सांगेल ते पथ्य करावे. ॥७॥

जाणत्यापासीं परीक्षा सिकणें । जाणत्यापासीं तालिम करणें । जाणत्यापासीं पोहणें । अभ्यासावें ।।८।।

तज्ञ परीक्षकाकडून रत्नादी परीक्षा शिकाव्यात, उत्तम कुस्तिगीराबरोबर तालीम करावी व तज्ञ पोहोणाऱ्याकडून पोहोणे शिकावे. ॥८॥

जाणता बोलेल तैसें बोलावें । जाणता सांगेल तैसें चालावें । जाणत्याचे ध्यान घ्यावें । नाना प्रकारीं ।।९।।

ज्ञानी वक्ता बोलतो तसे बोलावे, ज्ञानी माणूस सांगेल तसे वागावे व त्याचे सर्व प्रकारे निरीक्षण करावे. ॥९॥

जाणत्याच्या कथा सिकाव्या । जाणत्याच्या युक्ति समजाव्या । जाणत्याच्या गोष्टी विवराव्या । सकळ कांहीं ।।१०।।

जाणता सांगतो त्या कथा शिकून घ्याव्यात, त्याच्या वागण्याबोलण्यातील खुब्या समजावून घ्याव्यात व तो करतो, बोलतो ते सर्व सांगावे व ऐकावे. ॥१०॥

जाणत्याचे पेंच जाणावे । जाणत्याचे पीळ उकलावे । जाणता राखेल तैसे राखावे । लोक राजी ।।११।।

राजधुरंधर मुत्सद्याचे डावपेच शिकावेत, त्याने मनात जे दडवले असेल (पीळ) ते समजण्याचा प्रयत्न करावा व तो ज्या पद्धतीने लोकांना प्रसन्न ठेवतो तसे ठेवावे. ॥११॥

जाणत्याचे जाणावे प्रसंग । जाणत्याचे घ्यावे रंग । जाणत्याचे स्फूर्तीचे तरंग । अभ्यासावे ।।१२।।

जाणत्याने कोणत्या प्रसंगाला कसे तोंड दिले ते पाहावे, त्याचे चांगले स्वभावविशेष आत्मसात करावेत, व त्याच्या प्रतिभेचे आविष्कार अभ्यासावेत. ॥१२॥

जाणत्याचा साक्षेप घ्यावा । जाणत्याचा तर्क जाणावा । जाणत्याचा उल्लेख समजावा । न बोलतांचि ।।१३।।

जाणत्याचा प्रयत्नवाद शिकावा. त्याची तर्कपद्धती शिकून घ्यावी व सांकेतिक बोलणे शांतपणे ओळखावे. ॥१३॥

जाणत्याचें धूर्तपण । जाणत्याचें राजकारण । जाणत्याचें निरूपण । ऐकत जावें ।।१४।।

ज्ञात्याचा धूर्तपणा, डावपेच व एखादा विषय स्पष्ट करण्याची हातोटी शिकावी. ॥१४॥

जाणत्याचीं कवित्वें सिकावीं । गद्यें पद्यें वोळखावीं । माधुर्यवचनें समजावीं । अंतर्यामीं ।।१५।।

महान साहित्यिकांच्या काव्याचे रसग्रहण करावे, त्यांच्या गद्य व पद्य रचनांचा अभ्यास करावा व त्यांचे मधुर भाषण ऐकून अंतर्यामी प्रसन्न व्हावे. ॥१५॥

जाणत्याचे पाहावे प्रबंद । जाणत्याचे वचनभेद । जाणत्याचे नाना संवाद । बरे शोधावे ।।१६।।

जाणत्याच्या लेखांचा अभ्यास करावा, त्याने वेगळ्या प्रसंगी वेगळ्या लोकांबरोबर केलेले संवाद व बोलण्याच्या पद्धती लक्षात घ्याव्यात. ॥१६॥

जाणत्याची तीक्ष्णता । जाणत्याची सहिष्णता । जाणत्याची उदारता । समजोन घ्यावी ।।१७।।

ज्ञात्याचा प्रसंगी दिसलेला कठोरपणा, सहनशीलता व मनाचा मोठेपणा समजावून घ्यावा. ॥१७॥

जाणत्याची नाना कल्पना । जाणत्याची दीर्घ सूचना । जाणत्याची विवंचना । समजोन घ्यावी ।।१८।।

जाणत्याने मांडलेले अनेक विचार, आगामी घटना व प्रसंगांचे वेध घेण्याचे सामर्थ्य व विषयाचे पृथक्करण करण्याची शैली जाणून घ्यावी. ॥१८॥

जाणत्याचा काळ सार्थक । जाणत्याचा अध्यात्मविवेक । जाणत्याचे गुण अनेक । आवघेच घ्यावे ।।१९।।

जाणता त्याचा काळ कसा सार्थकी लावतो, अध्यात्मशास्त्र किती कुशलतेने समजावून सांगतो व त्याची गुणसंपदा ह्यांचा अभ्यास करून आपण ते सारे आत्मसात करण्याचा यत्न करावा. ॥१९॥

जाणत्याचा भक्तिमार्ग । जाणत्याचा वैराग्ययोग । जाणत्याचा अवघा प्रसंग । समजोन घ्यावा ।।२०।।

महान भगवद्भक्तांची भक्ती, विरक्तांचे वैराग्य व साधनादी सर्वच समजावून घ्यावे. ॥२०॥

जाणत्याचें पाहावें ज्ञान । जाणत्याचे सिकावें ध्यान । जाणत्याचें सूक्ष्म चिन्ह । समजोन घ्यावें ।।२१।।

ज्ञात्याच्या ज्ञानाचा आवाका पाहावा, त्याची ध्यानपद्धती जाणावी व सर्व बारकावे टिपावेत. ॥२१॥

जाणत्याचें अलिप्तपण । जाणत्याचें विदेहलक्षण । जाणत्याचें ब्रह्मविवरण । समजोन घ्यावें ।।२२।।

ज्ञान्याचे असंगत्व, देहतादात्म्य गेल्याची लक्षणे व ब्रह्मविद्येचे स्पष्टीकरण जाणावे. ॥२२॥

जाणता येक अंतरात्मा । त्याचा काये सांगावा महिमा । विद्याकळागुणसीमा । कोणें करावी ।।२३।।

अंतरात्मास्वरूप ईश्वर सर्वज्ञ असल्याने तो एकच खरा ज्ञानी आहे. त्याचे माहात्म्य कसे सांगावे! त्याचे ज्ञान, कला

व गुणांच्या मर्यादा कोणी जाणाव्या? ॥२३॥

परमेश्वराचे गुणानुवाद । अखंड करावा संवाद । तेणेंकरितां आनंद । उदंड होतो ।। २४।।

अशा परमेश्वराचे गुण सतत गावेत. त्यासंबंधी आपापसात बोलावे. त्यामुळे आनंदाला भरते येते. ॥२४॥

परमेश्वरें निर्मिलें तें । अखंड दृष्टीस पडतें । विवरविवरों समजावें तें । विवेकी जनीं ।। २५।।

परमेश्वराने निर्माण केलेली सृष्टी सतत दृष्टीला दिसते. विवेकी साधकांनी तिचे पंचीकृत स्वरूप सर्व बारकाव्यांसह समजावून घ्यावे. ॥२५॥

जितुकें काहीं निर्माण जालें । तितुके जगदेश्वरें निर्मिलें । निर्माण वेगळें केलें । पाहिजे आधीं ।। २६।।

जे जे निर्माण झाले आहे ते परमेश्वराने केले असून तो निर्मितीपासून अलिप्त आहे हे प्रथम लक्षात घ्यावे. ॥२६॥

तो निर्माण करतो जना । परी पाहों जातां दिसेना । विवेकबळें अनुमाना । आणीत जावा ।। २७।।

सर्व जीवसृष्टी जन्माला घालणारा ईश्वर प्रत्यक्षात मात्र दिसत नाही. पण व्यवस्थित विचार केलेल्या तर्काने तो जाणावा. ॥२७॥

त्याचें अखंड लागतां ध्यान । कृपाळुपणें देतो आशन । सर्वकाळ संभाषण । तदांशेंचि करावें ।। २८।।

परमेश्वराचे अखंड अनुसंधान साधणाऱ्या भक्ताच्या अन्नपाण्याची तो व्यवस्था करतो. (आधणीं घातलिया हरळ । होती अमृताचें तांदूळ । जरी भुकेची राखे वेळ । श्री जगन्नाथु ॥ ज्ञा. १५-२३) ‘मी त्याचा अंश आहे’ ह्या भावनेने त्या परमेश्वराशी बोलावे. ॥२८॥

ध्यान धरीना तो अभक्त । ध्यान धरील तो भक्त । संसारापासुनी मुक्त । भक्तांस करी ।। २९।।

जो परमेश्वराच्या अखंड चिंतनात राहतो तो भक्त. असे न करणारा तो अभक्त! तो परमेश्वर अशा भक्ताला संसारातून सोडवतो. ॥२९॥

उपासनेचे सेवटीं । देवां भक्ता अखंड भेटी । अनुभवी जाणेल गोष्टी । प्रत्ययाची ।।३०।।

उपासनेचे रूपांतर भक्तीमध्ये झाले की उपासक व देव ह्यांची ऐक्यरूप कायमची भेट होते, असा अनुभव घेणाराच हे अनुभवाच्या खुणेचे बोलणे जाणतो. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ‘सर्वज्ञसंगनिरूपणनाम’ समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील ‘सर्वज्ञसंगनिरूपण’ नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास तिसरा : निःस्पृहशिकवण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

दुल्लभ शरीरीं दुल्लभ आयुष्य । याचा करूं नये नास । दास म्हणे सावकास । विवेक पाहावा ।।१।।

आधी नरदेह दुर्लभ. त्यांत दीर्घायुष्य मिळणे दुर्लभ. ही दोन्ही मिळाली असता ती फुकट घालवू नयेत. मी रामदास म्हणतो की तुम्ही शांतपणे विवेकाचा अभ्यास करावा. ॥१॥

न पाहातां उत्तम विवेक । आवघा होतो अविवेक । अविवेकें प्राणी रंक । ऐसा दिसे ।।२।।

शास्त्राने सांगितल्याप्रमाणे विवेकाचा अभ्यास केला नाही, तर अविवेकाचा प्रभाव राहून माणूस प्रपंच व परमार्थ ह्या दोन्हीत श्रीमंतीची क्षमता असून दरिद्री दिसतो. ॥२॥

हे आपलें आपण केलें । आळसें उदास नागविलें । वाईट संगतीनें बुडविलें । देखत देखतां ।।३।।

ह्याला ज्याचा तोच जबाबदार आहे. त्याला आळस, गरजेचा अभाव व कुसंगत ह्यांनी नागवून कळत असूनही बुडविलेले असते. ॥३॥

मूर्खपणाचा अभ्यास जाला । बाष्कळपणें घातला घाला । काम चांडाळ उठिला । तरुणपणीं ।।४।।

सतत मूर्खासारखी वागणूक, उथळ व पांचटपणाचा प्रभाव व तारुण्यातील कामरूप चांडाळाचा सतत अंमल असलेला. ॥४॥

मूर्ख आळसी आणि तरुणा । सर्वांविषीं दैन्यवाणा । कांही मिळेना कोणा । काये म्हणावें ।।५।।

मूर्ख, आळशी व तरुण सर्व दृष्टीने दीनवाणाच राहतो. कशाचा पायपोस कशात नसतो. त्याला काय म्हणावे! ॥५॥

जें जें पाहिजे तें तें नाहीं । अन्नवस्त्र तेंहि नाहीं । उत्तम गुण कांहींच नाहीं । अंतर्यामीं ।।६।।

जीवनाला जे जे आवश्यक ते काहीच नाही. साध्या अन्न व वस्त्राला सुद्धा पारखा होतो. अंतरंगाच्या जडणघडणीसाठी एकही सद्‌गुण कमावलेला नसतो. ॥६॥

बोलतां येना बैसतां येना । प्रसंग कांहीच कळेना । शरीर मन हें वळेना । अभ्यासाकडे ।।७।।

नीट बोलता येत नाही, चारचौघात कसे बसावे तेही कळत नाही, प्रसंग व परिस्थितीची जाण नाही व मनाचे कोणत्याच अभ्यासात लक्ष नाही. ॥७॥

लिहिणें नाहीं वाचणें नाहीं । पुसणें नाहीं सांगणे नाहीं । नेमस्तपणाचा अभ्यास नाहीं । बाष्कळपणें ।।८।।

आधी लिहिता-वाचता येत नाही. येत असले तरी त्यातील काहीच करीत नाही. कोणाला काही विचारत नाही व सांगण्यासारखे काहीच नसते. टवाळक्या व उथळपणामुळें कोणतीच गोष्ट नियमाने करीत नाही. ॥८॥

आपणास कांहीच येना । आणी सिकविलेंहि मानेना । आपण वेडा आणी सज्जना । बोल ठेवी ।।९।।

स्वत:ला काही कळत नाही व कोणी सांगितले तर ऐकूनही घेत नाही. स्वत: मूर्ख असून सज्जनाला नावे ठेवतो. उणीदुणी काढतो. ॥९॥

अंतरी येक बाहेर एक । ऐसा जयाचा विवेक । परलोकाचें सार्थक । कैसें घडे ।।१०।।

आत विचार एक व बाहेर वागणे दुसरेच असा अविवेक असताना मोक्षाची प्राप्ती कशी होईल? ॥१०॥

आपला संसार नासला । मनामधें प्रस्तावला । तरी मग अभ्यास केला । पाहिजे विवेकाचा ।।११।।

आपला जीवनरूप संसार बिघडल्याने ज्याला पश्चात्ताप होतो त्याने विवेकाची सतत कास धरावी. ॥११॥

येकाग्र करूनियां मन । बळेंचि धरावें साधन । येत्नी आळसाचें दर्शन । होऊंच नये ।।१२।।

मन सक्तीने एकाग्र करून साधना करावी. मूळचा आळस त्या प्रयत्नात जराही डोकावू देऊ नये. ॥१२॥

अवगुण अवघेचि सांडावे । उत्तम गुण अभ्यासावे । प्रबंद पाठ करीत जावे । जाड अर्थ ।।१३।।

स्वत:चे दुर्गुण प्रयत्नपूर्वक दूर करावेत. सद्‌गुण कमाविण्याचा सतत प्रयत्न करावा व सूक्ष्म व गंभीर (जाड) तत्त्वग्रंथांचा अभ्यास करावा. ते पाठ करावेत. ॥१३॥

पदप्रबंद श्लोकप्रबंद । नाना धाटी मुद्रा छंद । प्रसंगज्ञानेंचि आनंद । होत आहे ।।१४।।

महावाक्यातील पदांसारखी पदे स्पष्ट करणारे ग्रंथ, गीतेसारखे श्लोकबद्ध ग्रंथ अभ्यासावेत. वेगळ्या धाटणी, मुद्रा व छंद असलेल्या काव्यरचना समजून म्हणाव्यात. हे सर्व करतानाच आनंद होतो. ॥१४॥

कोण प्रसंगीं काये म्हणावें । ऐसें समजोन जाणावें । उगेंचि वाउगें सिणावें । कासयासी ।।१५।।

निरूपणातील कोणत्या प्रसंगी कोणत्या प्रमाणाचा श्लोक किंवा आर्या म्हणावी ते विचार करून ठरवावे. अकारण काही करून शिणू व शिणवू नये. ॥१५॥

दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । आदर देखोन म्हणावें । जें आठवेल तें गावें । हें मूर्खपण ।।१६।।

इतरांची मने व विचार जाणून घ्यावेत. त्यांचा कल व योग्यता (आदर) लक्षात घेऊन प्रमाणांचे अभंग व श्लोक म्हणावेत. आपल्याला आठवेल ते म्हणणे हा मूर्खपणा आहे. ॥१६॥

ज्याची जैसी उपासना । तेंचि गावें चुकावेना । रागज्ञाना ताळज्ञाना । अभ्यासावें ।।१७।।

त्या त्या समुदायाच्या संप्रदायाप्रमाणे 'प्रमाणे' द्यावीत. ह्यांत चूक करू नये. राग व ताल ह्यांचा अभ्यास करीत असावे. ('प्रमाणे देणे' म्हणजे चालू विषयाशी सुसंगत अशी शास्त्र किंवा संतांची वचने सांगणे किंवा गाणे.) ॥१७॥

साहित संगीत प्रसंग मानें । करावीं कथेंची घमशानें । अर्थांतर श्रवणमननें । काढीत जावें ।।१८।।

साहित्यशास्त्र, संगीत, चालू परिस्थिती इ. आधाराने हरिकथेचा दणका उडवून द्यावा. विषयाच्या सर्व छटा व अंगे श्रवण व मननपूर्वक सांगावीत. निघू शकणारे सर्व योग्य अर्थ सांगावेत. ॥१८॥

पाठ उदंडचि असावें । सर्वकाळ उजळीत जावें । सांगितलें गोष्टींचे असावें । स्मरण अंतरी ।।१९।।

भरपूर पाठपाठान्तर करून त्यांची पुन्हा पुन्हा उजळणी करावी. पूर्वी किंवा सुरुवातीला काय सांगितले आहे त्याचे स्मरण असावे. ॥१९॥

अखंड येकांत सेवावा । ग्रन्थमात्र धांडोळावा । प्रचित येईल तो घ्यावा । अर्थ मनीं ।।२०।।

रोज काही काळ एकांतात घालवावा, अनेक शास्त्रग्रंथांचे अध्ययन करावे. त्यांतील जे शास्त्रसंमत व तर्काला टिकणारे असेल ते स्वीकारावे. ॥२०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'नि:स्पृहशिकवणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'नि:स्पृहशिकवण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास चवथा : देहदुर्लभनिरूपण

(प्रास्ताविक- ऐतरेय आरण्यकात ऐतरेय उपनिषद सांगण्यापूर्वी मनुष्यशरीराचे माहात्म्य सांगितले आहे. 'मनुष्य शरीरातच आत्मा अधिक स्पष्ट झाला आहे. कारण तो प्रज्ञानाने अतिशय संपन्न आहे. कळलेले बोलणे, कालची गोष्ट आज आठवणे, प्रकाश व अंधार ह्यांचे ज्ञान, मर्त्य शरीराच्या साहाय्याने अमृत आत्म्याच्या प्राप्तीची इच्छा करणे इ. योग्यता असलेले हे शरीर आहे.' ऐतरेय उपनिषदात 'सुकृतं बतेति । पुरुषो वाव सुकृतं ।' (ऐत.उप.२) 'वा वा! परमेश्वराने हे फार चांगले केले' असे उद्‌गार मानवी शरीराचे बाबतीत आहेत. ह्या समासात वरील आरण्यकातील वाक्यांचा मोठा विस्तार समर्थांनी केला आहे. पहिल्या पंचवीस ओव्यांची सुरुवात 'मानवी देह आहे म्हणून' अशा अर्थाची आहे. अर्थ लिहिताना ही सुरुवात तशीच असल्याने पहिल्या ओवीत तेवढी लिहून नंतर वगळली आहे.)

॥ श्रीराम समर्थ ॥

देह्याकरिंता गणेशपूजन । देह्याकरितां शारदावंदन । देह्याकरितां गुरू सज्जन । संत श्रोते ।।१।।

मानवी देह आहे म्हणून गणेशाची पूजा व शारदेला वंदन होते. श्रीगुरू, सज्जन व सात्त्विक श्रोते आहेत. ॥१॥

देह्याकरितां कवित्वें चालती । देह्याकरितां अधेनें करिती । देह्याकरितां अभ्यासिती । नाना विद्या ।।२।।

काव्यादी वाङमय रचना, नाना शास्त्रांचा अभ्यास व अनेक विद्यांची प्राप्ती होते. ॥२॥

देह्याकरितां ग्रंथलेखन । नाना लिपीवोळखण । नाना पदार्थशोधन । देह्याकरितां ।।३।।

ग्रंथांची रचना, देवनागरीसारखी लिपी वाचणे, अनेक पदार्थांचे स्वरूप जाणणे इ. घडते. ॥३॥

देह्याकरितां माहांज्ञानी । सिद्ध साधु ऋषी मुनी । देह्याकरितां तीर्थाटणीं । फिरती प्राणी ।।४।।

मोठमोठी ज्ञानी मंडळी, सिद्ध, साधू, ऋषी व मुनी जन्माला येतात. तीर्थाटणे होतात. ॥४॥

देह्याकरितां श्रवण घडे । देह्याकरितां मननीं पवाडे । देंह्याकरितां देहीं आतुडे । मुख्य परमात्मा ।।५।।

अध्यात्मशास्त्राचे श्रवण व मनन होऊन जीवाला 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव येतो. ॥५॥

देह्याकरितां कर्ममार्ग । देह्याकरितां उपासनामार्ग । देह्याकरितां ज्ञानमार्ग । भूमंडळीं ।।६।।

ह्या पृथ्वीवर कर्ममार्ग, उपासना मार्ग व ज्ञानमार्ग तयार होऊन त्यांना तशी प्रतिष्ठाही आहे. ॥६॥

योगी वीतरागी तापसी । देह्याकरितां नाना सायासी । देह्याकरितां आत्मयासी । प्रगटणें घडे ।।७।।

योगी, संन्यासी, तपस्वी घडतात. अनेक प्रकारे प्रयत्न करून अनुभवाचे रूपाने आत्मा जणू प्रगट केला जातो. ॥७॥

येहलोक आणी परलोक । देह्याकरितां सकळ सार्थक । देहेंविण निरार्थक । सकळ कांहीं ।।८।।

पृथ्वी व वैकुंठादी लोक ह्यांच्या अस्तित्वाचे सार्थक होते. अन्यथा ते निरर्थक ठरले असते. ॥८॥

पुरश्चरणे अनुष्ठानें । गोरांजने धूम्रपानें । सीतोष्ण पंचाग्नी साधणें । देह्याकरितां ।।९।।

अनेक पुरश्चरणे, अनुष्ठाने, मशाली फिरवणे, धूर गिळण्याचे तप, शीत किंवा पंचाग्नी साधन इ. घडतात. ॥९॥

देह्याकरितां पुण्यसीळ । देह्याकरितां पापी केवळ । देह्याकरितां अनर्गळ । सुचिस्मंत ।।१०।।

पुण्यवन्त, पापी, घाणेरडे व पवित्र लोक दिसतात. ॥१०॥

देह्याकरितां अवतारी । देह्याकरितां वेषधारी । नाना बंडे पाषांडें करी । देह्याकरितां ।।११।।

रामकृष्णादी अवतार, संन्यासादी वेष, वेदबाह्य विचार किंवा वेदांचे प्रामाण्य नाकारणे होते. ॥११॥

देह्याकरितां विषयभोग । देह्याकरितां सकळ त्याग । होती जाती नाना रोग । देह्याकरितां ।।१२।।

विषय भोगले जातात व त्यांचा त्यागही होतो. रोग होतात व ते बरेही होतात. ॥१२॥

देह्याकरितां नवविधा भक्ती । देह्याकरिता चतुर्विधा मुक्ती । देह्याकरितां नाना युक्ति । नाना मतें ।।१३।।

नऊ भक्ती, चार मुक्ती, अनेक तर्क व द्वैतअद्वैतादी शेकडो मते वा संप्रदाय तयार होतात. ॥१३॥

देह्याकरितां दानधर्म । देह्याकरितां नाना वर्म । देह्याकरितां पूर्वकर्म । म्हणती जनीं ।।१४।।

अनेक दाने, धर्माचरण, रहस्यांची जाणीव व त्यांचा उलगडा व पूर्वकर्मरूप संचित तयार होते. ॥१४॥

देह्याकरितां नाना स्वार्थ । देह्याकरितां नाना अर्थ । देह्याकरितां होईजे वेर्थ । आणी धन्य ।।१५।।

धनादी स्वार्थ, मोक्षादी प्राप्तव्ये अर्थ, जीवन फुकट जाणे वा सार्थकी लागणे शक्य होते. ॥१५॥

देह्याकरितां नाना कळा । देह्याकरितां उणा आगळा । देह्याकरितां जिव्हाळा । भक्तिमार्गाचा ।।१६।।

संगीतादी कलांची निर्मिती, कनिष्ठ व वरिष्ठ भाव, भक्तिमार्गातील भाव, प्रेमादी झाले. ॥१६॥

नाना सन्मार्गसाधनें । देह्याकरितां तुटती बंधनें । देह्याकरितां निवेदनें । मोक्ष लाभे ।।१७।।

सन्मार्गाची धर्म, न्याय, अध्यात्मादी साधने; देह, कर्तृत्वादी बंधने तुटून आत्मनिवेदनाने मोक्ष लाभतो. ॥१७॥

देह सकळामधें उत्तमु । देही राहिला आत्मारामु । सकळां घटीं पुरुषोत्तमु । विवेकी जाणती ।।१८।।

पृथ्वीवरील सर्व पदार्थांत मानवी देह सर्वोत्तम आहे. सर्व देहरूप घटांत आत्मारामरूप पुरुषोत्तम राहतो हे विवेकी जाणतात. ॥१८॥

देह्याकरितां नाना कीर्ती । अथवा नाना अपकीर्ती । देह्याकरितां होती जाती । अवतारमाळिका ।।१९।।

कीर्ती व अपकीर्ती होते. अवतारांची मालिका होते व त्यांची समाप्तीही होते. ॥१९॥

देह्याकरितां नाना भ्रम । देह्याकरितां नाना संभ्रम । देह्याचेन उत्तमोत्तम । भोगिती पदें ।।२०।।

देहतादात्म्यादी भ्रम, मृगजळादी संभ्रम होतात. उत्तमोत्तम पदांचा भोग घडतो. ॥२०॥

देह्याकरितां सकळ कांहीं । देह्याविण कांहीं नाहीं । आत्मा विरे ठाईं ठाईं । नव्हताच जैसा ।।२१।।

ह्या पृथ्वीवरील सर्व पदार्थांचे सार्थक देहामुळे होते. देहावाचून सर्व निरर्थक आहे. उपाधीबरोबर आत्मा जणू प्रगट होऊन उपाधीच्या नाशाबरोबर तो जणू कधीच नसल्यासारखा गुप्त होतो. ॥२१॥

देहे परलोकींचें तारूं । नाना गुणांचा गुणागरु । नाना रत्नांचा विचारु । देह्याचेनी ।।२२।।

परलोकाच्या प्राप्तीसाठी देह हे जणू वाहन आहे. त्यातच अनेक गुणांचा संग्रह आहे. हिरा, मोती, इ. रत्ने मानवी जीवांनाच कळतात. ॥२२॥

देह्याचेन गायेनकळा । देह्याचेन संगीतकळा । देह्याचेन अंतर्कळा । ठाईं पडे ।।२३।।

गायन, संगीत व आत्मा यांचे ज्ञान होते. ॥२३॥

देहे ब्रह्मांडाचें फळ । देहे दुल्लभचि केवळ । परी या देह्यास निवळ । उमजवावें ।।२४।।

हा दुर्लभ मानवी देह ब्रह्मांडरूप वृक्षाला आलेले उत्कृष्ट फळ आहे. मात्र त्यातील जीवात्म्याला शमदमादिकांनी

निववून (निवळ) ज्ञानाची ओढ लावावी. ॥२४॥

देह्याकरितां लाहानथोर । करिती आपुलाले व्यापार । त्याहिमधें लाहानथोर । कितीयेक ।।२५।।

देहामुळेच कित्येक लहानमोठे लोक लहानमोठे व्यापार करतात.

(देहाकरिता व देह्याकरिता असे दोन पाठ आहेत. देही म्हणजे जीवात्मा असल्याशिवाय केवळ देहाला काहीच करता येत नाही. देहीचे रूप 'देह्याकरिता' असे होते. जसे व्याही व व्याह्याकरिता तसे हे समजावे.) ॥२५॥

जे जे देहे धरुनी आले । ते ते कांहीं करून गेले । हरिभजनें पावन जाले । कितीयेक ।।२६।।

जे जे देहधारी होऊन जन्माला आले ते ते या जगात सामान्य कर्मे करून गेले. काहीं मात्र हरिभजनाने मुक्त झाले. ॥२६॥

अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । संकल्परूपचि केवळ । नाना संकल्पें देहेफळ । घेऊन आलें ।।२७।।

आदि संकल्पामुळे अष्टधाप्रकृतीची निर्मिती झाली. जीवांना सुद्धा त्यांच्या संकल्पानुसार देहरूप फळ येऊन जन्मावे लागते. ॥२७॥

हरिसंकल्प मुळीं होता । तोचि फळीं पाहावा आतां । नाना देह्यांतरीं तत्वता । शोधितां कळे ।।२८।।

मूळचा हरिसंकल्प या देहरूप फळात पाहावा. अनेक देहातील अनेक संकल्पांवरून हे लक्षात येते. सर्व देहातील जीवांना संकल्पानुसार पुन्हा पुन्हा देहरूप फळ मिळते. ॥२८॥

वेलाचे मुळीं बीज । उदकरूप वेली समज । पुढें फळामध्यें बीज । मुळींच्या अंशें ।।२९।।

बीज हे वेलाचे मूळ म्हणजे कारण आहे. वेल उदकाने वाढत असल्याने ती जलमय आहे. पुढे त्या वेलीला येणाऱ्या फळातील बीज मूळ बीजाचा अंश असते. ॥२९॥

मुळाकरितां फळ येतें । फळाकरितां मूळ होतें । येणेंकरिता होत जातें । भूमंडळ ।।३०।।

मूळ बीजाला फळ येते व त्या फळात पुन्हा बीज होते. याच चक्राकार गतीने विश्वातील जीवसृष्टी होते. ॥३०॥

असो कांहीं येक करणें । कैसें घडे देह्याविणें । देहे सार्थकीं लावणें । म्हणिजे बरें ।।३१।।

एकूण कोणतीही कृती देह व देही यांचेवाचून होत नाही. तो देह देह्याने मुक्त होऊन सार्थकी लावण्यात कल्याण आहे. ॥३१॥

आत्म्याकरितां देहे जाला । देह्याकरितां आत्मा तगला । उभययोगें उदंड चालिला । कार्यभाग ।।३२।।

जीवात्म्याला वासनेनुसार जन्म मिळण्यासाठी देह घडला. जीवात्म्यामुळे देहाला जिवंतपणा मिळतो. असे दोन्ही मिळून सर्व कार्य सतत चालवितात. ॥३२॥

चोरून गुप्तरूपें करावें । तें आत्मयासी पडे ठावें । कर्तुत्व याचेन स्वभावें । सकळ कांहीं ।।३३।।

स्वत: गुप्त राहून कार्य करण्याची कला आत्म्याजवळ आहे. त्याच्या या स्वभावामुळे देहाच्या सर्व क्रिया किंवा व्यापार घडतात. ॥३३॥

देह्यामधें आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोषतो । देहे पिडितां आत्मा क्षोभतो । प्रतक्ष आतां ।।३४।।

देहात जीवात्मा व्यापून राहतो. त्या देहाला हवे ते दिले (पूजन) की जीव संतुष्ट होतो व देहाला यातना झाल्या की जीवाला त्या होतात हे स्पष्ट दिसते. ॥३४॥

देह्यावेगळी पूजा पावेना । देह्याविण पूजा फावेना । जनीं जनार्दन म्हणोनी जना । संतुष्ट करावें ।।३५।।

देहावाचून पूजा करता येत नाही. देह्याशिवाय पूजेचे फळही मिळत नाही. सर्व लोकांच्यात व्यापून राहणाऱ्या जनार्दनाला संतुष्ट करण्यासाठी लोकांना (देह) संतुष्ट करावे. ॥३५॥

उदंड प्रगटला विचार । धर्मस्थापना तदनंतर । तेथेंच पूजेस अधिकार । पुण्यशरीरीं ।। ३६ ।।

धर्माधर्म, आत्मानात्मादी विचार सखोल व सातत्याने करणारा, पुढे धर्म व अध्यात्माचा जीर्णोद्धार करतो. त्या पुण्यशरीराला पूजा करून घेण्याची योग्यता असते. ।।३६।।

सगट भजन करूं येतें । तरी मूर्खपण आंगीं लागतें । गाढवासी पूजितां कळतें । काये त्याला ।। ३७ ।।

योग्यता न पाहता सरसगट पूजा केली तर मूर्खपणा पदरी येतो. गाढवाची पूजा केली तर ती त्याला कळते काय? ।।३७।।

पूज्य पूजेसी अधिकार । उगेचि तोषवावे इतर । दुखऊं नये कोणाचें अंतर । म्हणिजे बरें ।। ३८ ।।

जे पूजनीय असतात त्यांचीच पूजा करावी. इतर सर्वांना व्यावहारिक पद्धतीने संतुष्ट ठेवावे. त्यांच्या मनाला दुखवू मात्र नये. तेवढ्यानेच त्यांची पूजा होते. ।।३८।।

सकळ जगदांतरींचा देव । क्षोभता राहाव्या कोठें ठाव । जनावेगळा जनास उपाव । आणीक नाहीं ।। ३९ ।।

सर्व जनात राहणारा देव जर क्रुद्ध झाला तर ते जन सोडून कोठे राहता येईल? व्यक्तीला समाजाशिवाय दुसरा आधार नाही. ।।३९।।

परमेश्वराचे अनंत गुण । मनुष्यें काये सांगावी खूण । परंतु अध्यात्मग्रंथश्रवण । होतां उमजे ।।४०।।

सगुण निर्गुण परमात्म्याचे अनेक गुण व लक्षणे आहेत. सामान्याला ते कसे कळणार? परंतु अध्यात्मग्रंथांच्या श्रवणाने तेही कळते. ।।४०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देहदुर्लभनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देहदुर्लभनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास पाचवा : करंटपरीक्षानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

धान्य उदंड मोजिले । परी त्या मापें नाहीं भक्षिलें । विवरल्याविण तैसें जालें । प्राणीमात्रासी ।।१।।

मापाने मणावारी धान्य मोजले तरी ते माप धान्य खात नाही! त्याप्रमाणें अध्यात्मग्रंथांचे उदंड श्रवण करूनही ते समजावून घेतले नाहीत तर तो श्रोता त्या मापासारखाच. ॥१॥

पाठ म्हणतां आवरेना । पुसतां कांहींच कळेना । अनुभव पाहातां अनुमाना– । मधें पडें ।।२।।

कित्येक तास पुरेल एवढे पाठपाठान्तर असते. पण अर्थ जराही कळत नाही. अनुभवाचा विचार केला तर कशात कशाचा मेळ नसतो. ॥२॥

शब्दरत्नें परीक्षावीं । प्रत्ययाचीं पाहोंन घ्यावीं । येर ते अवघीं सांडावीं । येकीकडे ।।३।।

अध्यात्मग्रंथांचा अभ्यास करून त्यांत अनुभवाचा स्पर्श असलेला भाग स्वीकारावा. इतर भाग खुशाल सोडून द्यावा. ॥३॥

नांवरूप आवघें सांडावें । मग अनुभवास मांडावें । सार असार येकचि करावें । हें मूर्खपण ।।४।।

दृश्य सृष्टीतील रूपे व नामे विचाराने दूर सारून येणारा अस्ति, भाति व प्रियाचा अनुभव मनात स्थिर केलेला असावा. हे सार व असार नामरूपे यांचा एकंकार करण्याचा मूर्खपणा करू नये. ॥४॥

लेखकें कुळ समजवावें । किंवा उगेंच वाचावें । येणें दृष्टांतें समजावें । कोणींतरी ।।५।।

ग्रंथ लिहिणाऱ्याने तो समूळ (कुळ) समजावून सांगावा की नुसताच वाचीत जावा? या उदाहरणाने समजदाराने काय ते समजून घ्यावे. ॥५॥

जेथें नाहीं समजावीस । तेथे आवघी कुसमुस । पुसों जातां वसवस । वक्ता करी ।।६।।

जेथें शास्त्र व तर्क यांच्या साहाय्याने समजावून सांगणे नसते तेथे दोन्ही बाजूने (वक्ता व श्रोता) असंतोष धुमसतो. वक्त्याला काही विचारावे तर तो वस्कन श्रोत्याच्या अंगावर येतो! ॥६॥

नाना शब्द येकवटिले । प्रचीतीवीण उपाव केले । परी ते अवघेचि वेर्थ गेले । फडप्रसंगीं ।।७।।

एखाद्या आध्यात्मिक कार्यक्रमातील वक्त्याने बोललेल्या भारंभार शब्दांना जर अनुभवाची जोड नसेल तर तो कार्यक्रम (फड) सर्वप्रकारे व्यर्थ ठरतो. ॥७॥

पसेवरी वैरण घातलें । तांतडीनें जाते वोडिलें । तेणें पीठ बारीक आलें । हें तों घडेना ।।८।।

जात्यावर दळताना पसेच्या पसे धान्य भराभरा घालून जाते वेगाने ओढले तर त्यातून बारीक पीठ बाहेर येणे शक्य नाही. ॥८॥

घांसामागें घांस घातला । आवकाश नाहीं चावायाला । अवघा बोकणा भरिला । पुढे कैसें ।।९।।

चावायला वेळ न देता घासामागे घास तोंडात घालून बोकणा भरला तर त्या खाणाराचे पुढे काय होईल? ॥९॥

ऐका फडनिसीचें लक्षण । विरंग जाऊं नेदी क्षण । समस्तांचें अंतःकर्ण । सांभाळीत जावें ।।१०।।

वक्त्याचे मुख्य लक्षण म्हणजे तो आपल्या कीर्तन-प्रवचनांत क्षणभरही भक्तिज्ञान आणि वैराग्याच्या रंगाची हानी

न होऊ देता सर्वांची मने सांभाळीत प्रबोधन करतो. ॥१०॥

सूक्ष्म नामें सुखें घ्यावीं । तितुकीं रूपें वोळखावीं । वोळखोन समजवावीं । श्रोतयांसी ।।११।।

कूटस्थ, साक्षी इ. नावांनी सुचविलेल्या संकल्पना (रूपे) अवश्य वापराव्यात. पण त्या स्वत: स्पष्टपणे जाणून श्रोत्यांसमोर मांडाव्यात. समजावून सांगाव्यात. ॥११॥

समशा पुरतां सुखी होते । श्रोते अवघे आनंदती । अवघे क्षणक्षणा वंदिती । गोसावियांसी ।।१२।।

श्रोत्यांच्या अभ्यासातील व साधनमार्गातील अडचणी सुटल्या तर सर्व श्रोत्यांना मोठे समाधान मिळून ते अधिकारी वक्त्याला वरचेवर वंदन करतात. ॥१२॥

समशा पुरतां वंदिती । समशा न पुरतां निंदिती । गोसांवी चिणचिण करिती । कोण्या हिशेबें ।।१३।।

अडचणी सुटल्या तर वंदन व न सुटल्या तर निंदा असा सरळ हिशेब असताना वक्त्याने तक्रार का करावी? ॥१३॥

शुध सोनें पाहोन घ्यावें । कसीं लाउनी तावावें । श्रवणमननें जाणावें । प्रत्ययासी ।।१४।।

सोन्याची शुद्धता पारखण्यासाठी ते मुशीतून काढून कसाला लावतात. त्याप्रमाणे श्रवणमनन अनुभवाच्या कसाला लावावे. ॥१४॥

वैद्याची प्रचित येना । वेथा परती होयेना । आणी रागेजावें जना । कोण्या हिशेबें ।।१५।।

रोग बरा होत नाही. वैद्याच्या औषधाला गुण येत नाही. अशा स्थितीत रुग्णाने तक्रार केली तर वैद्याने का रागवावे? ॥१५॥

खोटें कोठेंचि चालेना । खोटें कोणास मानेना । याकारणें अनुमाना । खरें आणावें ।।१६।।

खोटे कोठेच चालत नाही व कोणाला आवडतही नाही. म्हणून सर्वांना शुद्ध परमार्थाचा अनुभव येईल असे प्रबोधन करावे. ॥१६॥

लिहिणें न येतां व्यापार केला । कांहीं येक दिवस चालिला । पुसता सुरनीस भेटला । तेव्हां खोटें ।।१७।।

हिशेब न लिहिता केलेला व्यापार थोडे दिवस चालतो. पण हिशेब तपासणाऱ्या तज्ञाची गाठ पडली की सर्व घोटाळा बाहेर येतो. ॥१७॥

सर्व आवघें हिशेबीं ठावे । प्रत्यय साक्षीनें बोलावें । मग सुरनीसें काये करावें । सांगाना कां ।।१८।।

हिशेबाची वही व्यापारासंबंधी सर्वकाही सांगते! वक्त्याचे बोलणे त्याचा अनुभव सांगते. म्हणून वक्त्याने अनुभवपूर्वक बोलावे. असे नसेल तर तपासनीस व श्रोता तरी काय करणार? तुम्हीच सांगा! ॥१८॥

स्वयें आपणचि गुंते । समजावीस कैसी होते । नेणतां कोणीयेक ते । आपदों लागती ।।१९।।

स्वत:च अपसिद्धांतांच्या घोटाळ्यात अडकलेला वक्ता श्रोत्यांना काय समजाविणार? हे न समजणारा श्रोता वक्त्याप्रमाणेच अडकून पडतो. ॥१९॥

बळेंविण युद्धास गेला । तो सर्वस्वें नागवला । शब्द ठेवावा कोणाला । कोण कैसा ।।२०।।

सामर्थ्य व क्षात्रवृत्ती नसताना लढाईवर जाणारा सर्वस्वी फजित होतो. यात दोष कोणाचा? ॥२०॥

जें प्रचीतीस आलें खरें । तेंचि घ्यावें अत्यादरें । अनुभवेंविण जें उत्तरें । तें फलकटें जाणावीं ।।२१।।

शास्त्र व तर्काशी सुसंगत असून अनुभवाची जोड असलेले लेखन व वक्तव्य स्वीकारावे. इतर सर्व टरफलाप्रमाणे फोल समजावे. ॥२१॥

सिकऊं जातां राग चढे । परंतु पुढें आदळ घडे । खोटा निश्चय तात्काळ उडे । लोकांमधें ।।२२।।

लेखक व वक्ता यांना त्यांचे लेखन व वक्तृत्व कसे असावे हे कोणी अधिकाऱ्याने सांगितले तर राग येतो! पण नंतर ते सर्व विपरीत असल्याने वाचक व श्रोते तेथल्या तेथे ते फेटाळून लावतात. लेखक व वक्त्याला अद्दल घडते. ॥२२॥

खरें सांडुनी खोटे घेणें । भकाधेस काये उणें । त्रिभुवनीं नारायणे । न्याय केला ।।२३।।

अस्सल सोडून नकली स्वीकारले तर फजितीला काय तोटा? असे व्हावे हा ईश्वराचा सार्वत्रिक नियम आहे. ॥२३॥

तो न्याय सांडितां सेवटीं । अवघें जगचि लागे पाठीं । जनीं भांडभांडों हिंपुटीं । किती व्हावें ।।२४।।

हा नियम लक्षात घेतला नाही, तर सर्व जग जणू फजिती करण्यासाठी पाठीमागे लागते. त्याला तोंड देता देता जीव मेटाकुटीला येतो. ॥२४॥

अन्यायें बहुतांस पुरवलें । हें देखिलें ना ऐकिलें । वेडें उगेंचि भरीं भरलें । असत्याचे ।।२५।।

विपरीत विचाराने (अन्याय) अनेकांचे समाधान झाल्याचे दिसत नाही व ऐकिवातही नाही. तरीही काही दुराग्रही मूर्ख तेच विचार घट्ट धरून बसतात. ॥२५॥

असत्य म्हणिजें तेंचि पाप । सत्य जाणावें स्वरूप । दोहींमधें साक्षप । कोणाचा करावा ।।२६।।

शास्त्राला मान्य नसलेला विचार म्हणजेच पाप! शास्त्रसंमत विचारात आत्मानुभव देण्याचे सामर्थ्य आहे. यातील काय स्वीकारून त्याचा प्रयत्नपूर्वक अभ्यास करावा हे उघड आहे. (पूर्वसंदर्भ लक्षात घेऊन येथे सत्य या शब्दाचा आत्मा किंवा स्वरूप हा अर्थ स्वीकारला नाही.) ॥२६॥

मायेमधें बोलणें चालणें साचें । माया नस्तां बोलणें कैंचें । याकारणें निशब्दाचें । मूळ शोधावें ।।२७।।

मायिक जगाचे अस्तित्व स्वीकारले की त्यात कर्म व शब्दांचा व्यवहार सत्य वाटतो. माया नसेल तर शब्द कोठून आणावेत? म्हणून जेथे मायिक शब्द मागे फिरतो त्या आत्मवस्तूचा किंवा वाणीच्या वाणीचा म्हणजे ब्रह्माचा शोध घ्यावा. ॥२७॥

वाच्यांश जाणोनी सांडावा । लक्ष्यांश विवरोन घ्यावा । याकारणें निशब्द मुळाचा गोवा । आढळेना ।।२८।।

तत्त्वमसि महावाक्यातील तत् व त्वम् पदाचा वाच्यांश (ईश्वर व जीव) जाणून सोडून द्यावा. लक्ष्यांशाचे स्पष्टीकरण समजावून घेऊन (कूटस्थचैतन्य व ब्रह्म) 'ते मी' असा त्याचा स्वीकार करावा. या पद्धतीने नि:शब्द ब्रह्म वस्तूसंबंधीचा गुंता सुटून जातो. ॥२८॥

अष्टधा प्रकृती पूर्वपक्ष । सांडून अलक्षीं लावावें लक्ष । मननसीळ परम दक्ष । तोचि जाणे ।।२९।।

अष्टधा प्रकृती मायिक असल्याने ती पूर्वपक्षाची असून (अध्यारोप) स्वसंवेद्य ब्रह्म हा सिद्धान्तपक्ष (अपवाद) आहे. तेथे अन्त:करण वृत्ती स्थिर करावी. हे, मनन करून, सावधपणे साधना करणाऱ्या प्रामाणिक साधकाला साधते. ॥२९॥

नाना भूस आणि कण । येकचि म्हणणें अप्रमाण । रसे चोवडिया कोण । शाहाणा सेवी ।।३०।।

कोंडा व धान्याचे दाणे दोन्ही सारखेच म्हणणे शक्य नाही. उसाचा रस सोडून कोण शहाणा चोयट्या खात बसेल? ॥३०॥

पिंडीं नित्यानित्य विवेक । ब्रह्मांडीं सारासार अनेक । सकळ शोधूनियां येक । सार घ्यावें ।।३१।।

शरीरात नित्य व अनित्य यांचा विवेक करावा. ब्रह्मांडात सार व असार यांचा अनेक प्रकारे विचार करावा. पिंड

ब्रह्मांडाचा धांडोळा घेऊन साररूप एकमेव ब्रह्म घ्यावे. ॥३१॥

मायेकरितां कोणीयेक । अन्वय आणि वीतरेक । ते माया नस्तां विवेक । कैसा करावा ।। ३ २।।

माया स्वीकारली तर अन्वय-व्यतिरेकाची भाषा शक्य आहे. त्या मायेचा निरास झाल्यावर या दोन्हींत फरक कसा करणार? (विदेह मुक्तीत परब्रह्म अखंडत्वाने असणे हा तत्पद रूप ब्रह्माचा अन्वय होय. त्या अवस्थेत मायेचे भान न होणे हाच मायेचा व्यतिरेक होय.) ॥३२॥

तत्वें तत्त्व सर्व शोधावें । माहांवाकीं प्रवेशावें । आत्मनिवेदनें पावावें । समाधान ।। ३ ३।।

पुढील तत्त्वाने अलीकडील तत्त्वाचा निरास करावा. महावाक्यातील पदांचे मनन करावे व जीव आणि ब्रह्म यांचे ऐक्य साधून समाधान प्राप्त करून घ्यावे. ॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'करंटपरीक्षानिरूपणनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'करंटपरीक्षानिरूपण' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास सहावा : उत्तमपुरुषनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

नाना वस्त्रें नाना भूषणें । येणें शरीर श्रृंघारणें । विवेकें विचारें राजकारणें । अंतर श्रृंघारिजे ।।१।।

अनेक प्रकारची उंची वस्त्रे व आभूषणे यांनी शरीराचे सौंदर्य वाढविता येते. पण अंतरंगाच्या सौंदर्यासाठी विवेक, विचार व राजकारण हवे. ॥१॥

शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज । अंतरी नस्तां च्यातुर्यबीज । कदापि शोभा न पवे ।।२।।

मूळचे तेजस्वी व डौलदार शरीर वस्त्रांनी व दागिन्यांनी नटवले तरी अन्तःकरणात चातुर्य नसेल तर त्याला कधीच शोभा येत नाही. ॥२॥

तुंड हेंकाड कठोरवचनी । अखंड तोले साभिमानी । न्याय नीति अंतःकर्णी । घेणार नाहीं ।।३।।

बोलभांड, हट्टी, कठोर शब्द बोलणारे, अहंकाराने धुमसणारे, न्याय व नीतीचा विचारही न करणारे– ॥३॥

तऱ्हे सीघ्रकोपी सदा । कदापि न धरी मर्यादा । राजकारण संवादा । मिळोंचि नेणे ।।४।।

तऱ्हेवाईक, थोडक्या कारणाने सतत संतापणारे, सर्व मर्यादा सतत धुडकावणारे व राजकारणात जराही तडजोड न स्वीकारणारे– ॥४॥

ऐसे लौंद बेइमानी । कदापि सत्य नाहीं वचनीं । पापी अपस्मार जनीं । राक्षेस जाणावे ।।५।।

असे हलकट, दिल्या शब्दाला न जागणारे किंवा कोणाशीच निष्ठा न ठेवणारे, चुकूनही खरे न बोलणारे, अशी पापी व लहरी माणसे ही राक्षसी प्रवृत्तीची समजावीत. ॥५॥

समयासारिखा समयो येना । नेम सहसा चालेना । नेम धरितां राजकारणा । अंतर पडे ।।६।।

चालून आलेली संधी पुन्हा पुन्हा येत नाही. राजकारणांत नियमांना एकतर्फी कवटाळून बसता येत नाही. त्याने राजकारणाचा नाश होतो. ॥६॥

अति सर्वत्र वर्जावें । प्रसंग पाहोन चालावें । हटनिग्रहीं न पडावें । विवेकी पुरुषें ।।७।।

कोणतीही टोकाची भूमिका टाळून प्रसंगानुसार वागावे. विवेकसंपन्न पुरुषाने कोणताही हेका चालवू नये. ॥७॥

बहुतचि करितां हट । तेथें येऊन पडिले तट । कोणीयेकाचा सेवट । जाला पाहिजे ।।८।।

फार हेका चालवला तर त्याला विरोधकांचे गटतट तयार होतात. मग त्यांच्यात सोक्षमोक्ष लागावाच लागतो. कोणाला तरी माघार घ्यावीच लागते. ॥८॥

बरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजाभोवानी । परंतु विचार पाहोनी । कार्ये करणें ।।९।।

ईश्वर सत्यपक्षाची बाजू घेतो हे खरे आहे. म्हणून तुळजाभवानीची तुम्हांवर कृपा आहे, हेही खरे आहे. तरीही जे करावयाचे ते नीट विचार करून करावे. (अफजलखान वधापूर्वी शिवरायांना दिलेल्या या सूचना आहेत.) ॥९॥

अखंडचि सावधाना । बहुत काये करावी सूचना । परंतु कांहीं येक अनुमाना । आणिलें पाहिजे ।।१०।।

जो सतत जागरूक असतो, त्याला फार काही सांगावे लागत नाही. परंतु त्याने वरील सर्व विचार करून ठेवावेत. ॥१०॥

समर्थापासीं बहुत जन । राहिला पाहिजे साभिमान । निश्चळ करूनियां मन । लोक असती ।।११।।

समर्थ व्यक्तीजवळ अनेक निष्ठावन्त अनुयायी असतात. समर्थाने ती निष्ठा सांभाळली जाईल अशा रीतीने अनुयायांना सांभाळावे. म्हणजे त्यांच्यात चलबिचल होत नाही. ॥११॥

म्लेच दुर्जन उदंड । बहुतां दिसाचें माजलें बंड । याकारणें अखंड । सावधान असावें ।।१२।।

दुष्ट प्रवृत्तीच्या परधर्मीयांची फार दिवसांपासून पुंडाई माजली आहे. ती मोडून काढण्यासाठी सतत सावध असावे. ॥१२॥

सकळकर्ता तो ईश्वरु । तेणें केला अंगिकारु । तया पुरुषाचा विचारु । विरुळा जाणे ।।१३।।

ईश्वर हा सृष्टिजीवनाचा कर्ता करविता आहे. त्याने ज्याला 'माझा' म्हटले आहे, त्या पुरुषाच्या जीवनाचे यथार्थ आकलन होणे क्वचित् एखाद्यालाच शक्य आहे. ॥१३॥

न्याय नीति विवेक विचार । नाना प्रसंगप्रकार । परीक्षिणें परांतर । देणें ईश्वराचें ।।१४।।

न्याय व नीतीचे वर्तन, विवेकसंपन्न विचारीपण, अनेक प्रसंगांचे यथार्थ आकलन व संबंधितांच्या अंतरंगांची परीक्षा हे सर्व गुण ईश्वराच्या कृपेने मिळतात. ॥१४॥

माहायेत्न सावधपणें । समईं धारिष्ट धरणें । अद्भुतचि कार्य करणें । देणें ईश्वराचें ।।१५।।

सर्व सावधगिरी बाळगून अफाट प्रयत्न करणे, वेळप्रसंगी धैर्य धरणे व असामान्य कामगिरी करणे ईश्वरी कृपेनेच शक्य आहे. ॥१५॥

येश कीर्ति प्रताप महिमा । उत्तम गुणासी नाहीं सीमा । नाहीं दुसरी उपमा । देणें ईश्वराचें ।।१६।।

ज्या पुरुषाजवळ अपूर्व यश, व्यापक कीर्ती, अद्भुत पराक्रम व असामान्य मोठेपणा बरोबर असीम उत्तम गुण असतात, तो अद्वितीय पुरुष हे समाजाला दिलेले ईश्वराचे देणे आहे. (छ. शिवराय.) ॥१६॥

देव ब्राह्मण आचार विचार । कितेक जनासी आधार । सदा घडे परोपकार । देणें ईश्वराचें ।।१७।।

देवाची उपासना, ब्राह्मणांचा चरितार्थ, सदाचार व सद्विचारांना महापुरुषाचा आधार असतो. सामान्यांना त्याचेकडून दिलासा मिळतो. असा तो सतत परोपकार करणार ईश्वराच्या कृपारूपाने जन्माला येतो. ॥१७॥

येहलोक परलोक पाहाणें । अखंड सावधपणें राहाणें । बहुत जनाचें साहाणें । देणें ईश्वराचें ।।१८।।

व्यवहारजीवन व अध्यात्मजीवन या दोन्हीसाठी प्रयत्न करून सतत सावधगिरीने राहणे व अनेकांचे अनेक अपराध क्षमा करणे हे ईशप्रसादानेच शक्य आहे. ॥१८॥

देवाचा कैपक्ष घेणें । ब्राह्मणाची चिंता वाहाणें । बहु जनासी पाळणें । देणें ईश्वराचें ।।१९।।

देव व धर्माच्या बाजूने उभे राहणे, ब्राह्मणांच्या संरक्षणाची काळजी घेणे व अनेकानेक लोकांचा सांभाळ करण्याचे सामर्थ्य ईश्वरानुग्रहाने लाभते. ॥१९॥

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार । जाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचे ।।२०।।

धर्मस्थापना करून धर्मरक्षण करणारे महापुरुष हे ईश्वरी विभूती असतात. ती ईश्वरी योजना असल्याने ते पूर्वी झाले, आज आहेत व पुढेही होतील. ॥२०॥

उत्तम गुणाचा ग्राहिक । तर्क तीक्षण विवेक । धर्मवासना पुण्यश्लोक । देणें ईश्वराचें ।।२१।।

उत्तम गुणांचा चाहता, तर्कसंगत विचार करणारा तीक्ष्ण बुद्धिमन्त, विवेकी, धर्मशील व पुण्यवन्त पुरुष हे ईश्वरी देणे होय. ॥२१॥

सकळ गुणांमध्यें सार । तजविजा विवेक विचार । जेणें पाविजे पैलपार । अरत्रपरत्रींचा ।।२२।।

सर्व गुणांचे सार कशात असेल तर ते विवेक व विचारपूर्वक आखीव रेखीव जीवन जगून प्रपंच व परमार्थ या दोन्हीतून पार पडण्यात आहे. ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'उत्तमपुरुषनिरूपणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'उत्तमपुरुषनिरूपण' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास सातवा : जनस्वभावनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

जनाचा लालची स्वभाव । आरंभींच म्हणती देव । म्हणिजे मला कांहीं देव । ऐसी वासना ।।१।।

सामान्य माणसे सहजच लोभी असतात. देवाची उपासना करू लागतात. 'देव' म्हणजे 'काहीतरी मला द्या' अशी कामना धरून असतात. ।।१।।

कांहींच भक्ती केली नस्तां । आणी इछिती प्रसन्नता । जैसें कांहींच सेवा न करितां । स्वामीस मागती ।।२।।

नोकराने जराही काम न करता मालकाकडे दाम मागावे, त्याप्रमाणें उपासनेला आरंभ करताच देव प्रसन्न होण्याची अपेक्षा करतात. ।।२।।

कष्टेंविण फळ नाहीं । कष्टेंविण राज्य नाहीं । केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ।।३।।

कष्टाशिवाय या जगात फळ मिळत नाही. राज्यप्राप्तीसारखे फळ तर कष्टाशिवाय नाहीच. ।।३।।

आळसें काम नासतें । हें तों प्रत्ययास येतें । कष्टाकडे चुकावितें । हीन जन ।।४।।

हाती घेतलेले काम आळसामुळे नाश पावते हे तर ठायी ठायी दिसते. टाकावू माणसे कष्ट करण्याची टाळाटाळ करतात. ।।४।।

आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती । ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती । आधीं आळसें सुखावती । त्यासी पुढें दुःख ।।५।।

प्रथम जे कष्टाचे दुःख सोसतात, त्यांना पुढे सुखाची फळे मिळतात. प्रथम जे आळसाचे सुख भोगतात, त्यांना पुढे दुःखाची फळे मिळतात. ।।५।।

येहलोक अथवा परलोक । दोहिंकडे सारिखाचि विवेक । दीर्घ सूचनेचें कौतुक । कळलें पाहिजे ।।६।।

प्रपंच किंवा परमार्थ या दोन्हीत विवेकाचे महत्त्व सारखेच आहे. संभाव्य परिस्थितीचे आकलन होण्याचे महत्त्व कळले पाहिजे. ।।६।।

मेळविती तितुकें भक्षिती । ते कठीण काळीं मरोन जाती । दीर्घ सूचनेनें वर्तती । तेचि भले ।।७।।

'जेवढे मिळवावे तेवढे संपवावे' अशा प्रवृत्तीचे लोक प्रतिकूल परिस्थितीत टिकाव धरत नाहीत. संभाव्य प्रतिकूलता गृहीत धरून त्याची तरतूद करणारे शहाणे ठरतात. ।।७।।

येहलोकींचा संचितार्थ । परलोकींचा परमार्थ । संचितेंविण वेर्थ । जीत मेलें ।।८।।

प्रपंचासाठीं मिळकतीतून टाकलेली शिल्लक प्रसंगी उपयोगी पडते. परमार्थासाठीं परोपकाराचे पुण्यसंचित कामाला येते. दोन्हीकडे संचय नसेल तर जिवन्तपणीच मेल्यासारखी स्थिती होते. ।।८।।

येकदां मेल्यानें सुटेना । पुन्हा जन्मोजन्मीं यातना । आपणास मारी वांचविना । तो आत्महत्यारा ।।९।।

एकदा मरून माणसाची सुटका नाही. पुन्हा पुन्हा जन्ममरणाच्या चक्रात सापडून त्याच यातना भोगाव्या लागतात. जो याप्रकारे स्वत:ला न वाचवता पुन्हा पुन्हा मरतो त्याला आत्मघातकी म्हणतात. ।।९।।

प्रतिजन्मीं आत्मघात । कोणें करावें गणीत । याकारणें जन्ममृत्य । केवी चुके ।।१०।।

असा आत्मघात कोणी किती वेळा केला याचा हिशेब कोण करणार? त्याचे जन्म-मरण असेच जगून कसे चुकणार? ॥१०॥

देव सकळ कांहीं करितो । ऐसें प्राणिमात्र बोलतो । त्याचे भेटीचा लाभ तो । अकस्मात जाला ।।११।।

'देव कर्ता, करविता आहे' असे सगळेच म्हणतात. पण त्याच्या दर्शनाची संधी मात्र अकस्मात लाभणाऱ्या मनुष्य देहात मिळते. ॥११॥

विवेकाचा लाभ घडे । जेणें परमात्मा ठाईं पडे । विवेक पाहातां सांपडे । विवेकी जनीं ।।१२।।

आत्मानात्मादि विवेकाने 'मी आत्मा' असा अनुभव येतो. असा विवेक हवा असेल तर तो विवेक संतांजवळच सापडतो. ॥१२॥

देव पाहातां आहे येक । परंतु करितो अनेक । त्या अनेकास येक । म्हणों नये कीं ।।१३।।

वस्तुत: देव (ब्रह्म) एकमेव अद्वितीय व भेदशून्य आहे. परंतु अज्ञानामुळे तो भेदाने भरलेला व नाना वाटतो. त्या अनेकांना एक म्हणणे चूक आहे. (अनेक देव आहेत असा विचार करणेच चूक आहे.) ॥१३॥

देवाचें कर्तुत्व आणि देव । कळला पाहिजे अभिप्राव । कळल्याविण कितेक जीव । उगेच बोलती ।।१४।।

देवाचे (ब्रह्म) स्वरूप लक्षण व त्याचे तटस्थ लक्षण (कर्ता, भर्ता, हर्ता इ.) यासंबंधीचे शास्त्र समजले पाहिजे. ते न समजताच बरेच लोक देवासंबंधी बडबड करतात. ॥१४॥

उगेच बोलती मूर्खपणें । शाहाणपण वाढायाकारणें । त्रुप्तिलागीं उपाव करणें । ऐसें जाले ।।१५।।

केवळ मूर्खपणामुळे अशी बडबड होते. शास्त्राभ्यासाने (शहाणपण) देवाचा अनुभव घेऊन तृप्त होण्यासाठी उपाय करणे प्राप्त आहे. ॥१५॥

जेहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले । येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ।।१६।।

ज्यांनी साधनांचे शास्त्राभ्यासपूर्वक कष्ट केले त्यांना आत्मानुभवाचे भाग्य लाभले. इतर करंटे लोक केवळ बडबड करीत राहिले. ॥१६॥

करंट्यांचे करंट लक्षण । समजोन जाती विचक्षण । भल्यांचे उत्तम लक्षण । करंट्यास कळेना ।।१७।।

बुद्धिमन्तांना करंट्यांच्या कुलक्षणांची परीक्षा होते. मात्र करंट्यांना भाग्यवन्तांची सुलक्षणे लक्षात येत नाहीत! ॥१७॥

त्याची पैसावली कुबुद्धी । तेथें कैंची असेल शुद्धी । कुबुद्धी तेचि सुबुद्धी । ऐसी वाटे ।।१८।।

करंट्याची कुबुद्धी ऐसपैस पसरलेली असते. तो शुद्धीवर कसा असेल? त्याची कुबुद्धीच त्याला सद्बुद्धी वाटते. ॥१८॥

मनुष्य शुद्धीस सांडावें । त्यांचे काये खरें मानावें । जेथें विचाराच्या नावें । सुन्याकार ।।१९।।

जो माणूस शुद्धीवर नसतो, त्याच्या बोलण्यावागण्यावर कसा विश्वास ठेवावा? कारण तेथे विचारांचे नावे मोठे शून्य असते! (वेदान्तशास्त्राची जाण नसणे म्हणजे बेशुद्धी.) ॥१९॥

विचारें येहलोक परलोक । विचारें होतसे सार्थक । विचारें नित्यानित्य विवेक । पाहिला पाहिजे ।।२०।।

प्रपंच व परमार्थाचे सार्थक सत्यमिथ्यादी विचाराने होते. म्हणून तो विवेकाचा विचार शास्त्रशुद्ध पद्धतीने जाणला पाहिजे. (पहा– १-१-१५) ॥२०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'जनस्वभावनिरूपणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'जनस्वभावनिरूपण' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास आठवा : अंतर्देवनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ब्रह्म निराकार निश्चळ । आत्म्यास विकार चंचळ । तयास म्हणती सकळ । देवे ऐसें ।।१।।

ब्रह्म निराकार व व्यापकत्वामुळे अढळ आहे. ब्रह्मांडाचा आत्मा जो ईश्वर तो ब्रह्मांडउपाधिसापेक्ष असल्याने विकारी व ढळणारा आहे. त्यालाच सर्व लोक देव मानतात. ॥१॥

देवाचा ठावचि लागेना । येक देव नेमस्त कळेना । बहुत देवीं अनुमानेना । येक देव ।।२।।

ब्रह्मरूप देवाचा 'हा तो देव' असा कधीच अनुभव येत नाही. हा एकमेव, भेदशून्य व अखंड देव नीट कळत नाही. शेकडो देवांच्या मागे लागून या एकमेव देवाचा अंदाजही येत नाही. ॥२॥

म्हणोनी विचार असावा । विचारें देव शोधावा । बहुत देवांचा गोवा । पडोंचि नये ।।३।।

म्हणून वेदान्तशास्त्राचा विचार करून देवाचा शोध घ्यावा. शेकडो देवांच्या गोंधळात सापडू नये. ॥३॥

देव क्षत्रीं पाहिला । त्यासारिखा धातूचा केला । पृथ्वीमधें दंडक चालिला । येणें रीतीं ।।४।।

तीर्थक्षेत्रातील देवाची मूर्ती पाहून त्यासारखी धातूची मूर्ती तयार करून त्याला देव म्हणण्याची रूढी जगात चालत आली आहे. ॥४॥

नाना प्रतिमादेवांचे मूळ । तो हा क्षत्रदेवचि केवळ । नाना क्षत्रें भूमंडळ । शोधून पाहावें ।।५।।

या क्षेत्रस्थ देवांना समोर ठेवूनच तशा प्रतिमा तयार करतात हे जगातील तीर्थक्षेत्रे पाहिल्यावर लक्षात येते. ॥५॥

क्षत्रदेव पाषाणाचा । विचार पाहातां तयाचा । तंत लागला मुळाचा । अवताराकडे ।।६।।

क्षेत्रस्थ देवाची मूर्ती दगडाची असते. त्यांचे रूप पाहिले की असे लक्षात येते की भगवंताच्या अवतारांच्या वर्णनाप्रमाणे त्या घडविलेल्या आहेत. ॥६॥

अवतारी देव संपले । देहे धरुनी वर्तोन गेले । त्याहून थोर अनुमानले । ब्रह्मा विष्णु महेश ।।७।।

या अवतारांचीही समाप्ती झाली. विशिष्ट देह धारण करून काही विशिष्ट अद्भुत कार्य करून त्यांनी देह सोडले. त्यांच्यापेक्षा ब्रह्मदेव, विष्णू व महेश हे श्रेष्ठ आहेत. असा अंदाज करता येतो. (कारण साकाराहून निराकार श्रेष्ठ.) ॥७॥

त्या तिही देवांस ज्याची सत्ता । तो अंतरात्माचि पाहातां । कर्ता भोक्ता तत्वता । प्रतक्ष आहे ।।८।।

या तिन्ही देवांपेक्षा त्यांचा नियंता असलेला अंतरात्मारूप ईश्वर अधिक श्रेष्ठ होय. वस्तुत: तोच कर्ता, करविता व यज्ञभोक्ता आहे. ॥८॥

युगानयुगें तिन्ही लोक । येकचि चालवी अनेक । हा निश्चयाचा विवेक । वेदशास्त्रीं पाहावा ।।९।।

एक ईश्वरच तिन्ही लोकांच्या उत्पत्त्यादी स्थिती युगानुयुगे सांभाळतो आहे. हे वेदशास्त्रांचे सांगणे लक्षात घ्यावे. ॥९॥

आत्मा वर्तवितो शरीर । तोचि देव उत्तरोत्तर । जाणीवरूपें कळिवर । विवेकें वर्तवी ।।१०।।

सर्व भूतांच्या हृदयदेशात राहणारा ईश्वरच त्यांच्या शरीरांचा नियंता आहे. शरीरांच्या उत्पत्तीपासून लयापर्यंत (उत्तरोत्तर) तोच देव जाणीवरूपाने शरीरात राहून त्यांचे चालणारे व्याप विचारपूर्वक चालवतो. ॥१०॥

तो अंतर्देव चुकती । धांवा घेऊन तीर्था जाती । प्राणी बापुडे कष्टती । देवास नेणतां ।।११।।

हा अंतर्देव लक्षात न आल्याने बाहेरच्या तीर्थस्थ देवाकडे धाव घेतात. देव न जाणल्याने बिचारे उपासक अपरंपार कष्ट सोसतात. ॥११॥

मग विचारिती अंतःकर्णी । जेथे तेथें धोंडा पाणी । उगेंचि वणवण हिंडोनि । काये होतें ।।१२।।

काही उपासकांच्या असे मनात येते की ज्या तीर्थक्षेत्री जावे तेथे दगडाची मूर्ती व नदी, तलाव, समुद्र इ. रूपाने असणाऱ्या पाण्याशिवाय काहीच दिसत नाही! असे उगीच वणवण फिरून देव कसा कळणार? ॥१२॥

ऐसा ज्यासी विचार कळला । तेणें सत्संग धरिला । सत्संगें देव सांपडला । बहुत जनासी ।।१३।।

हा विचार मनात येणारे संतांना शरण जातात. आजपर्यंत अनेकांना संतसंगतीनेच खऱ्या देवाचा अनुभव आला आहे. ॥१३॥

ऐसीं ही विवेकाचीं कामे । विवेकी जाणतील नेमें । अविवेकी भुलले भ्रमें । त्यांस हें कळेना ।।१४।।

ब्रह्मरूप देवाचा अनुभव वेदान्तशास्त्रातील विवेकाची कास धरल्याशिवाय येत नाही. त्यांनाच यथार्थ ज्ञान होते. विवेकशून्य भ्रमिष्टांना ते होत नाही. ॥१४॥

अंतरवेधी अंतर जाणे । बाहेरमुद्रा कांहींच नेणें । म्हणोन विवेकी शाहाणे । अंतर शोधिती ।।१५।।

अन्तर्निष्ठ ब्रह्मवेत्ते अन्तरात्मा जाणतात. बहिर्मुखाला त्यांतील काहीच कळत नाही. हे लक्षात घेऊन विवेकी बुद्धिमन्त अशा अन्तर्निष्ठांच्या शोधात असतात. किंवा ते अन्तर्मुख होऊन अंतरात्म्याचा शोध घेतात. ॥१५॥

विवेकेंविण जो भाव । तो भावचि अभाव । मूर्खस्य प्रतिमा देव । ऐसें वचन ।।१६।।

विवेकावाचून असलेला भावनाप्रधान देवाविषयीचा भाव आत्मानुभूतीचे दृष्टीने असून नसल्यासारखा आहे. ‘मूर्खाचा देव मूर्तीपुरता असतो’ असे म्हणतात. ॥१६॥

पाहात समजत सेवटा गेला । तोचि विवेकी भला । तत्वें सांडुनी पावला । निरंजनीं ।।१७।।

वेदान्तशास्त्राचे श्रवण (पाहत) मनन (समजत) करून निदिध्यासनाने जो दृश्य अध्यस्ताच्या अधिष्ठानापर्यंत (सेवटा गेला) जाऊन ठाकतो, तोच खरा विवेकी होय. दृश्य जगताची ब्याऐंशी तत्त्वे भ्रामक आहेत हे जाणून तो ब्रह्मानुभवात रममाण होतो. ॥१७॥

आरे जें आकारासी येतें । तें अवघेंच नासों जाते । मग गल्बल्यावेगळें तें । परब्रह्म जाणावें ।।१८।।

अरे, जे साकार असते ते सहजच विनाशी असते. जे उत्पत्ती, गुण, कर्म, विकार, नाश इ. गोंधळापलीकडे, ते परब्रह्म जाणावे. ॥१८॥

चंचळ देव निश्चळ ब्रह्म । परब्रह्मीं नाहीं भ्रम । प्रत्ययज्ञानें निभ्रम । होईजेतें ।।१९।।

सगुण निराकार, सगुण साकार व मूर्ती हे सर्व देव चंचळ असून परब्रह्म निश्चळ आहे. त्याला दुसरे कोणी नसल्याने ते अभयरूप असून त्याचा ‘ते मी’ असा अनुभव आल्याशिवाय देव या कल्पनेविषयीचे भ्रम जात नाहीत. ॥१९॥

प्रचीतीविण जें केलें । तें तें अवघें वेर्थ गेलें । प्राणी कष्टकष्टोचि मेलें । कर्मकचाटें ।।२०।।

हा अनुभव न घेता देवाचे नावाने जे जे करावे ते सर्व व्यर्थ जाते. प्रारब्धानुसार कष्ट करून, मरून, पुन्हा पुन्हा संचितादि कर्मबंधनात अडकावे लागते. ॥२०॥

कर्मावेगळें न व्हावें । तरी देवास कासया भजावें । विवेकी जाणती स्वभावें । मूर्ख नेणे ।।२१।।

नैष्कर्म्यसिद्धी होत नसेल तर देवाची उपासना करून काय उपयोग? या बोलण्याचे रहस्य विवेक्याला सहज कळते. मूर्खाला नाही! (ज्ञानाग्नीत सर्व कर्मे भस्मसात होऊन कर्माचा लेप न लागता उर्वरित जीवन जगणे म्हणजे नैष्कर्म्य) ॥२१॥

कांहीं अनुमानलें विचारें । देव आहे जगदांतरें । सगुणाकरितां निर्धारें । निर्गुण पाविजे ।।२२।।

विचार करून अनुमानाने असे लक्षात येते की, जगताचा नियामक देव जगात व्यापून आहे. त्या सगुण देवाच्या आलंबनाच्या उपासनेने निरालंब निर्गुणाचा निश्चित अनुभव येतो. ॥२२॥

सगुण पाहातां मुळास गेला । सहजचि निर्गुण पावला । संगत्यागें मोकळा जाला । वस्तुरूप ।।२३।।

सगुणाचे मूळ शोधता शोधता सहजच निर्गुणापर्यंत अन्त:करणवृत्ती पोहोचते. तिचाही आधार सोडला की मोक्षरूप ब्रह्मवस्तूचा अनुभव येतो. ॥२३॥

परमेश्वरीं अनुसंधान । लावितां होईजे पावन । मुख्य ज्ञानेंचि विज्ञान । पाविजेतें ।।२४।।

जीवाने अन्त:करणवृत्तीच्या साहाय्याने आत्मानुसंधान साधले की जीवभाव धरून पतित झालेला आत्मभावाने पावन होतो. 'मी आत्मा' हा महाकारण देह मावळला की ज्ञानाचे विज्ञान होते. ॥२४॥

ऐसीं हे विवेकाचीं विवर्णे । पाहावीं सुचित अंत:कर्णे । नित्यानित्यविवेकश्रवणें । जगदोधार ।।२५।।

शुद्ध व शान्त मनाने ही व या प्रकारची वेदान्तशास्त्राची प्रमेये अभ्यासावीत. नित्य-अनित्यादी विवेकाच्या श्रवणादिकांनी जगाचे कल्याण होते. ॥२५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अंतर्देवनिरूपणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अंतर्देवनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास नववा : निद्रानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

वंदूनियां आदिपुरुष । बोलों निद्रेचा विळास । निद्रा आलियां सावकास । जाणार नाहीं ।।१।।
निद्रेनें व्यापिली काया । आळस आंग मोडे जांभया । तेणेंकरितां बैसावया । धीर नाहीं ।।२।।
कडकडां जांभया येती । चटचटां चटक्या वाजती । डकडकां डुकल्या देती । सावकास ।।३।।
येकाचे डोळे झांकती । येकाचे डोळे लागती । येक ते वचकोन पाहाती । चहुंकडे ।।४।।
येक उलथोन पडिले । तिहीं ब्रह्मविणे फोडिले । हुडकाचे टुकडे जाले । सुधी नाहीं ।।५।।
येक टेंकोन बैसले । तेथेंचि घोरों लागले । येक उताणें पसरले । सावकास ।।६।।
कोणी मुर्कुंडी घालिती । कोणी कानवडें निजती । कोणी चक्रीं फिरती । चहुंकडे ।।७।।
येक हात हालविती । येक पाये हालविती । येक दात खाती । कर्कराटें ।।८।।
येकाचीं वस्त्रें निघोनि गेलीं । ते नागवींच लोळों लागलीं । येकाचीं मुंडाशीं गडबडलीं । चहुंकडे ।।९।।
येक निजेलीं अव्यावेस्तें । येक दिसती जैसीं प्रेतें । दांत पसरुनी जैसीं भूतें । वाईट दिसती ।।१०।।
येक वोसणतचि उठिले । येक अंधारीं फिरों लागले । येक जाऊन निजेले । उकरड्यावरी ।।११।।
येक मडकीं उतरिती । येक भोई चांचपती । येक उठोन वाटा लागती । भलतीकडे ।।१२।।
येक प्राणी वोसणाती । येक फुंदफुंदों रडती । येक खदखदां हांसती । सावकास ।।१३।।
येक हाका मारूं लागले । येक बोंबलित उठिले । येक वचकोन राहिले । आपुले ठाईं ।।१४।।
येक क्षणक्षणा खुरडती । येक डोई खाजविती । येक कढों लागती । सावकास ।।१५।।
येकाच्या लाळा गळाल्या । येकाच्या पिका सांडल्या । येकीं लघुशंका केल्या । सावकास ।।१६।।
येक राउत सोडिती । येक कर्पट ढेंकर देती । येक खांकरुनी थुंकिती । भलतीकडे ।।१७।।
येक हागती येक वोकिती । येक खोंकिती येक सिंकिती । येक ते पाणी मागती । निदसुऱ्या स्वरें ।।१८।।
येक दुस्वप्नें निर्बुजले । येक सुस्वप्नें संतोषले । येक ते गाढमुढी पडिले । सुषुप्तिमध्यें ।।१९।।

निद्रादी तीन अवस्थांचा साक्षी असलेल्या आत्म्याला वंदन करून निद्रेचा खेळ सांगतो. झोप आली की ती लवकर जात नाही. निद्रा अंगात भरली की आळोखेपिळोखे देऊन जांभया येतात. बसणे शक्य होत नाही. कोणी कडकडा जांभया देत तोंडासमोर चुटक्या वाजवतो तर कोणाचा तोल जाऊ लागतो. कोणाचे डोळे पूर्ण मिटतात तर कोणाचे मिचमिचतात. कोणी दचकून उठून चोहीकडे पाहतात. कीर्तन ऐकता ऐकताच कोणी श्रोता झोपेने अचानक कोसळून कीर्तनकाराच्या वीणेवर पडून तो फुटतो. हुडक या वाद्याचे तुकडे झालेलेही कळत नाही. भिंत किंवा खांबाला टेकून बसलेले जागीच घोरू लागतात. काही पडता पडता उताणे होतात. कोणी पोटात पाय घेऊन, कोणी एका कुशीवर तर कोणी चाकाप्रमाणे फिरत झोपतात. कोणी पाय तर कोणी हात हालवतात. काही करकटून दात खातात, कोणाचे धोतर फिटून तो नागवाच झोपतो तर कोणाचे मुंडासे दूरपर्यंत पसरते. कोणी अस्ताव्यस्त पसरतात. कोणाच्या तोंडावर प्रेतकळा दिसते. तर पिशाच्चासारखा जबडा उघडून झोपलेले भेसूर दिसतात. कोणी बडबडत उठतात, कोणी झोपेत

उठून अंधारात चाचपडतात तर कोणी उकिरड्यावर जाऊन पडतात. कोणी उतरंडीची मडकी उतरवतात, कोणी जमीन चाचपतात तर कोणी झोपेतच कोठेही चालू लागतात. एक ओरडतो, एक हुंदके देतो, तर एक खदाखदा हसू लागतो. कोणी कोणाला तरी हाका मारतात, बोंबलत जागे होतात तर कोणी अर्धवट झोपेत उठून जागेवरच खिळून राहतात. एक पायाने जमीन उकरतो, डोके खाजवतो, तर एक कण्हतो. एकाची लाळ गळते, कोणाचा खाल्लेल्या विड्याच्या पानाचा रस गळतो तर कोणाला लघवी होते. वारा सरणे, कर्पट ढेकरा येणे, खाकरून कोठेही थुंकणे हेही घडते. शौचाला होणे, उलटी, खोकला, शिंका इ. झोपेत होते. कोणी मोठ्याने ओरडून पाणी मागतो. कोणी भयंकर स्वप्नाने घाबरतात, सुखद स्वप्नाने सुखावतात तर कोणी अत्यंत गाढ झोपतात. ॥१-१९॥

इकडे उजेडाया जालें । कोण्ही पढणें आरंभिलें । कोणीं प्रातस्मरामि मांडिलें । हरिकीर्तन ।।२०।।

नंतर सूर्योदयाची वेळ होते. कोणी पाठपाठान्तराला सुरुवात करतात. कोणी पहाटेची स्तोत्रे म्हणत हरिकीर्तन करतात. ॥२०॥

कोणीं आठविल्या ध्यानमूर्ती । कोणी येकांतीं जप करिती । कोणी पाठांतर उजळिती । नाना प्रकारें ।।२१।।

कोणी आपापल्या दैवतांच्या ध्यानात मग्न होतात, कोणी एकांतात नामादी जप करतात तर कोणी पाठांना उजाळा देतात. अशा अनेक प्रकारच्या उपासना करतात. ॥२१॥

नाना विद्या नाना कळा । आपलाल्या सिकती सकळा । तानमानें गायेनकळा । येक गाती ।।२२।।

जो तो आपापल्या विद्या व कलांचा अभ्यास करतो. चिजांचे तानांसह रियाज चालू होतात. ॥२२॥

मागें निद्रा संपलीं । पुढें जागृति प्राप्त जाली । वेवसाईं बुद्धी आपुली । प्रेरिते जाले ।।२३।।

झोप झाली. पुढे जाग आल्यावर जो तो आपापल्या उद्योग-व्यवसायाला लागतो. ॥२३॥

ज्ञाता तत्वे सांडून पळाला । तुर्येंपलीकडे गेला । आत्मनिवेदनें जाला । ब्रह्मरूप ।।२४।।

जीवन्मुक्त सुषुप्त्यादी अवस्थातीत होऊन, मायिक तत्त्वांचा निरास करून तिन्ही अवस्थांचे साक्षित्व करणाऱ्या तुर्येपलीकडे जाऊन आत्मनिवेदनाने ब्रह्मरूप होतो. ॥२४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'निद्रानिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'निद्रानिरूपण' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक अठरावा : बहुजिनसी

समास दहावा : श्रोताअवलक्षणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

कोणीयेका कार्याचा साक्षप । कांहीं तऱ्ही घडे विक्षेप । काळ साहे तें आपेंआप । होत जातें ।।१।।

एखादे कार्य कितीही प्रयत्नपूर्वक केले तरी त्यात विघ्न येऊ शकते. काळ अनुकूल असेल ते कार्य सहजासहजी होऊन जाते. ॥१॥

कार्यभाग होत चालिला । तेणें प्राणी शोक जाला । विचारहि सुचों लागला । दिवसेंदिवस ।।२।।

कार्याला यश येत गेले की माणसाची उमेद वाढत जाते व दिवसानुदिवस नवी कार्ये व यशाचे मार्ग सुचू लागतात. ॥२॥

कोणीयेक प्राणी जन्मासी येतो । कांहीं तऱ्ही काळ साहे होतो । दुःखाउपरी सुख देतो । देव कृपाळुपणें ।।३।।

जन्माला येणाऱ्या प्रत्येकाला काळाचे थोडेफार तरी साहाय्य मिळतेच. कृपावन्त ईश्वर दुःखापाठोपाठ सुखही देतो. ॥३॥

अवघाचि काळ जरी सजे । तरी अवघेचि होती राजे । कांहीं सजे कांहीं न सजे । ऐसें आहे ।।४।।

सर्वांना सर्वकाळ जर काळाचे साहाय्य मिळाले असते तर सर्वजण सम्राट झाले असते! परंतु काही वेळा यश तर काही वेळा अपयश येणें हे जीवनाचे स्वरूपच आहे. ॥४॥

येहलोक अथवा परलोक । साधतां कोणीयेक विवेक । अद्भुत होये स्वाभाविक । देणें ईश्वराचें ।।५।।

व्यावहारिक विवेकाने प्रपंचाला यश व आध्यात्मिक विवेकाने मोक्षसिद्धी ही दोन्ही जर कोणाला साधली तर लोकांना त्याचे मोठे आश्चर्य वाटणे स्वाभाविक आहे. पण हे ईश्वरी कृपेचे फळ असते. ॥५॥

ऐकल्याविण कळलें । शिकविल्याविण शहाणपण आलें । देखिलें ना ऐकिलें । भूमंडळीं ।।६।।

न ऐकताच कळले व कोणी शिकविल्याशिवाय शहाणपण मिळाले हे या भूतळावर आजपर्यंत कोणी पाहिलेले किंवा ऐकलेले नाही. ॥६॥

सकळ कांहीं ऐकतां कळे । कळतां कळतां वृत्ति निवळे । नेमस्त मनामधें आकळे । सारासार ।।७।।

जे कळावयाचे ते ऐकूनच कळते, कळत गेले की ते बुद्धीत स्थिर होते. नंतर सार व असार यांचा झालेला निश्चय मनात सतत जागा राहतो. ॥७॥

श्रवण म्हणिजे ऐकावें । मनन म्हणिजे मनीं धरावें । येणें उपायें स्वभावें । त्रयलोक्य चाले ।।८।।

अध्यात्मशास्त्र ऐकणे म्हणजे श्रवण. ऐकलेल्याचा साधक-बाधक, शास्त्र-शास्त्रबाह्य इ. विचार म्हणजे, मनन. त्रैलोक्यातील सर्वांना याच प्रकारे ज्ञान होते. ॥८॥

श्रवणाआड विक्षेप येती । नाना जिनस सांगों किती । सावध असतां प्रत्यय येती । सकळ कांहीं ।।९।।

श्रवणामध्येही अनेक विक्षेप येतात. ते किती म्हणून सांगावे! उघड्या डोळ्याने पाहिले की ते सगळे लक्षात येतात. ॥९॥

श्रवणीं लोक बैसले । बोलतां बोलतां येकाग्र जाले । त्याउपरी जे नूतन आले । ते येकाग्र नव्हेती ।।१०।।

पहिल्यापासून श्रवणाला बसलेले श्रोते वक्त्याच्या निरूपणाशी एकरूप होतात. पण उशिरा येणारे श्रोते एकाग्र होत नाहीत. (ते सभेत विक्षेप मात्र निर्माण करतात.) ॥१०॥

मनुष्य बाहेर हिंडोनी आलें । नाना प्रकारीचें ऐकिलें । उदंड गलबलूं लागलें । उगें असेना ।।११।।

अनेक ठिकाणीं, अनेक वक्त्यांचे, अनेक विषयांचे श्रवण झालेला श्रोता श्रवणाला बसल्यावर ते सर्व आठवून चालू श्रवणात स्वस्थ राहत नाही. मधेच बोलणे, हावभावांनी राजी किंवा नाराजी व्यक्त करणे, दुसऱ्या श्रोत्यांशी हळूच बोलणे इ. प्रकारे तो सतत गडबड करतो. ॥११॥

प्रसंग पाहोन चालती । ऐसे लोक थोडे असती । श्रवणीं नाना विक्षेप होती । ते हे ऐका ।।१२।।

प्रसंगाशी मिळून जाणारे लोक फार कमी असतात. श्रवणात होणारे अनेक विक्षेप आता ऐका. ॥१२॥

श्रवणीं बैसले ऐकाया । अडों लागलीसें काया । येती कडकडां जांभया । निद्राभरें ।।१३।।

सभेमध्ये (कीर्तन रात्री ९ नंतर सुरू होत असे.) ऐकण्यास बसल्यावर शरीर अवघडल्यासारखे होते. त्यात झोप आल्यामुळे कडकडा जांभया येतात. ॥१३॥

बैसले सुचित करूनि मना । परी तें मनचि ऐकेना । मागें होतें ऐकिलें नाना । तेंचि धरुनी बैसलें ।।१४।।

काही श्रोते सावधपणे श्रवणाला बसतात, पण थोड्याच वेळात मन पूर्वी केव्हातरी ऐकलेला विषय पकडून बसते व तेथून हालत नाही. ॥१४॥

तत्पर केलें शरीर । परी मनामधें आणीक विचार । कल्पना कल्पी तो विस्तार । किती म्हणौनि सांगावा ।।१५।।

शरीर आसनात स्थिर केले तरी मनात येणाऱ्या अनंत विचारांचा विस्तार किती सांगावा? ॥१५॥

जें जें कांहीं श्रवणीं पडिलें । तितुकें समजोन विवरलें । तरीच कांहीं सार्थक जालें । निरुपणीं ।।१६।।

निरूपणात ऐकलेल्याचा समजून विचार केला तरच त्याचा उपयोग होतो. ॥१६॥

मन दिसते मां धरावें । ज्याचें त्यानें आवरावें । आवरून विवेकें धरावें । अर्थांतरीं ।।१७।।

मन ही काही दिसून पकडण्याची वस्तू नाही! ज्याचे त्याने ते आवरून विवेकाने अर्थाकडे लावावे. ॥१७॥ ।

निरूपणीं येऊन बैसला । परी तो उदंड जेऊन आला । बैसतांच कासाविस जाला । त्रुषाक्रांत ।।१८।।

कोणी श्रोता भरपूर जेवून श्रवणाला बसताच तहानेने अस्वस्थ होतो. त्याचे लक्ष लागत नाही. ॥१८॥

आधीं उदक आणविलें । घळघळां उदंड घेतलें । तेणें मळमळूं लागलें । उठोनी गेला ।।१९।।

मग तो पाणी मागून गटागटा पितो व त्यामुळे मळमळू लागले की सभेतून उठून जातो. ॥१९॥

कर्पट ढेंकर उचक्या देती । वारा सरतां मोठी फजिती । क्षणाक्षणा उठोनी जाती । लघुशंकेसी ।।२०।।

काहींना कर्पट ढेकरा, उचक्या येतात. काही वारा सरल्याने ओशाळतात. काही वरचेवर लघवीला जातात. ॥२०॥

दिशेनें कासाविस केला । आवघेंचि सांडून धांविला । निरूपणप्रसंगीं निघोनी गेला । अखंड ऐसा ।।२१।।

काहींना शौचाची घाई होऊन सभा सोडून जावे लागते. उरलेल्या सर्व निरूपणाला तो मुकतो. ॥२१॥

दृष्टांतीं कांहीं अपूर्व आलें । अंत:कर्ण तेथेंचि राहिलें । कोठवरी काये वाचिलें । कांहीं कळेना ।।२२।।

वक्त्याने सिद्धान्त समजण्यासाठी एखादा नवा दृष्टान्त सांगताच काही श्रोते त्यातच रमतात व पुढील वाचनाकडे त्यांचे दुर्लक्ष होते. ॥२२॥

निरूपणीं येऊन बैसला । तो विंचुवें फणकाविला । कैचें निरूपण जाला । कासावीस ।।२३।।

पोटामधें तिडिक उठिली । पाठीमधें करक भरली । चालक चिखल्या पुळी जाली । बैसवेना ।।२४।।
पिसोळा चाऊन पळाला । तेणें प्राणी दुश्चीत जाला । कोणें नेटें गल्बला केला । तेथेंचि धावें ।।२५।।

श्रवणात विंचू चावला तर कोठले श्रवण! त्याने कासावीस होतो. पोट दुखणे, पाठीत कळकणे, सांधेदुखी, चिखली, अवघड जागी फोड असेल तर बसवत नाही. पिसोळा चावला तर लक्ष उडते. बाहेर मोठा गलका झाला तर कोणी श्रोता तिकडेच पळतो! ॥२३-२५॥

विषइ लोक श्रवणीं येती । ते बायेकांकडेच पाहाती । चोरटे लोक चोरून जाती । पादरक्षा ।।२६।।

विषयासक्त लोक श्रवणा आले की स्त्रीश्रोत्यांकडेच टक लावून पाहतात! चोरटे चपला चोरतात! ॥२६॥

होये नव्हे वादवेवाद । तेणें उदंड जाला खेद । सिव्या गाळी अप्रमाद । होतां चुकला ।।२७।।

एखादे विधान बरोबर की चूक असा वाद उभा राहून सर्व श्रोत्यांच्या मनाला यातना होतात. शिवीगाळ होऊन होऊ नये ते होते. श्रवण बिघडते. ॥२७॥

कोणी निरूपणीं बैसती । सावकास गोष्टी लाविती । हरिदास ते रें रें करिती । पोटासाठीं ।।२८।।

कीर्तनाला आलेले काही श्रोते निवांतपणे गप्पा मारतात. पोटासाठी कथा करणारा काहीतरी रटाळ सांगत असतो. ॥२८॥

बहुत जाणते मिळाले । येकापुढें येक बोले । लोकांचे आशये राहिले । कोण जाणे ।।२९।।

व्यासंगी श्रोते श्रवणामध्ये एकाने सांगितल्या पुढचे बोलू लागतात. त्यामुळे सामान्यांना काही समजेनासे होते. पण तिकडे लक्ष कोण देतो? ॥२९॥

माझें होये तुझें नव्हे । ऐसी अखंड जयास सवे । न्याये नीति सांडून धावे । अन्यायाकडे ।।३०।।

'माझे बरोबर तुझे चूक' ही कायमची भूमिका असणारा श्रोता विधिनिषेधांचा विचार न करता सभेतील सामंजस्य बिघडवून टाकतो. ॥३०॥

आपल्या थोरपणासाठीं । अच्यावाच्या तोंड पिटी । न्याये नाहीं ते सेवटीं । परम अन्याई ।।३१।।

स्वत:चा मोठेपणा मिरविण्याच्या भरात जिभेचा पट्टा चालवून ते सर्व श्रोत्यांवर अत्यंत अन्यायच करतात. सभेची रीत (नीती) धुडकावतात. ॥३१॥

येकेकडे अभिमान उठे । दुसरेकडे उदंड पेटे । ऐसे श्रोते खरे खोटे । कोण जाणे ।।३२।।

एक श्रोता ज्ञानाभिमानाने उभा राहतो. दुसरा त्याच्या विरोधात पेटून उठतो. त्यांतील खरा कोण व खोटा कोण हे ठरविणे कठीण होते. ॥३२॥

म्हणोन जाणते विचक्षण । तें आधींच धरिती नेणपण । मूर्ख टोणपा आपण । कांहींच नाहीं ।।३३।।

म्हणून जे शहाणे विद्वान असतात ते पहिल्यापासून नेणत्याची भूमिका घेतात. आपण अडाणी व अजाण असल्याचे दाखवितात. ॥३३॥

आपणाहून देव थोर । ऐसा जयास कळला विचार । सकळ कांहीं जगदांतर । तेहिं राखावें ।।३४।।

स्वत:पेक्षा ईश्वर श्रेष्ठ आहे हे जाणणारा, सर्वांच्या हृदयात व्यापून राहणाऱ्या जनता जनार्दनाला दुखवीत नाही. ॥३४॥

सभेमधें कळहो जाला । शब्द येतो जाणत्याला । अंतरें राखों नाहीं सिकला । कैसा योगी ।।३५।।

सभेत वादंग माजला तर सभेतील जाणत्याकडे दोष येतो. जो सर्वांचे अंतरंग सांभाळू शकत नाही, त्याला योगी कसे म्हणावे? त्याने सभेला सांभाळून घेतले पाहिजे. ॥३५॥

वैर करितां वैरचि वाढे । आपणास दुःख भोगणें घडे । म्हणोनि शाहाण्याचे कुकडे । कळों आलें ।। ३६ ।।

वैराने वैर वाढून सर्व संबंधितांना दु:खच भोगावे लागते. यातच शहाणपणाचे रहस्य ओळखावे. ॥३६॥

अखंड आपणा सांभाळिती । क्षुल्लकपण येऊं नेदिती । थोर लोकांस क्षमा शांति । अगत्य करणें ।। ३७ ।।

खरा श्रेष्ठ आपला श्रेष्ठपणा सहजपणे सांभाळतो. स्वत:कडे हीनत्व येऊ देत नाही. शांती व क्षमा हे त्याच्या स्वभावाचे स्थायीभाव असतात. ॥३७॥

अवगुणापासीं बैसला गुणी । आवगुण कळतो तत्क्षणीं । विवेकी पुरुषाची करणी । विवेकें होते ।। ३८ ।।

सद्‌गुणी व दुर्गुणी एक ठिकाणी आले तर त्यातील दुर्गुणी लगेच ओळखू येतो. विवेकपूर्ण वर्तणूक विवेकीच करू शकतो. ॥३८॥

उपाये परियाये दीर्घ प्रेत्न । विवेकबळें नाना येत्न । करील तयाचें महिमान । तोचि जाणे ।। ३९ ।।

लोकांचे अंतरंग सांभाळण्याचे उपाय, प्रसंगी आवश्यक ते पर्याय, विवेकाच्या बळाने केलेले अनेक प्रकारचे प्रदीर्घ प्रयत्न जो करतो त्याचे मोठेपण त्यालाच ठाऊक! ॥३९॥

दुर्जनी वेवदरून घेतला । बाश्कळ लोकीं घसरिला । विवेकापासून चेवला । विवेकी कैसा ।।४० ।।

ज्याला दुर्जन घेरतात, जो उथळ लोकांबरोबर वाहत जातो व विवेकापासून ढळतो त्याला विवेकी कसे म्हणावे? ॥४०॥

न्याये परियाये उपाये । मूर्खास हें कळे काये । मूर्खाकरितां चिवडा होये । मज्यालसीचा ।।४१।।

न्याय, पर्यायी व्यवस्था व उपाय इ. मूर्खांना काय कळणार? ते सभेचा विचका करतात. ॥४१॥

मग ते शाहाणे नीट करिती । स्वयें साहोन साहविती । स्वयें करून करविती । लोकांकरवीं ।।४२।।

शहाणी मंडळी ती सभा मार्गावर आणतात. सर्व प्रकारचे अविचारी वर्तन सहन करून इतरांना ते सहन करण्याची प्रेरणा देतात. स्वत: तसे करून लोकांकडून करून घेतात. ॥४२॥

पृथ्वीमधें उदंड जन । जनामधें असती सज्जन । जयांकरितां समाधान । प्राणीमात्रासी ।।४३।।

पृथ्वीवर माणसांची संख्या प्रचंड आहे. त्यात असलेल्या सज्जनांमुळेच इतरांना समाधान मिळण्याची व्यवस्था होते. ॥४३॥

तो मनोगतांची आंगें जाणे । मान प्रसंग समये जाणे । संतप्तालागीं निवऊं जाणे । नाना प्रकारें ।।४४।।

मानवी विचाराच्या सर्व दिशा त्याला कळतात. कोणत्याही समस्येची व्याप्ती, (मान) प्राप्त प्रसंग व काळाची गरज तो जाणतो. शोकादी कारणांनी संतप्त झालेल्यांना शांत करण्याचे अनेक उपाय त्याचेपाशी असतात. ॥४४॥

ऐसा तो जाणता लोक । समर्थ तयाचा विवेक । त्याचें करणें कांहीं येक । जनास कळेना ।।४५।।

लोकांचे अंतरंग यथार्थपणे जाणणाऱ्या त्या समर्थाच्या विवेकाची हातोटी लोकांना मुळीच समजत नाही. ॥४५॥

बहुत जनास चालवी । नाना मंडळें हालवी । ऐसी हे समर्थपदवी । विवेकें होते ।।४६।।

अनेक लोकांना सन्मार्गी लावून कित्येक समुदायांना कार्याकडे प्रवृत्त करणाऱ्याला ‘समर्थ’ही पदवी त्याच्या विवेकसंपन्नतेमुळे मिळते. ॥४६॥

विवेक एकांतीं करावा । जगदीश धारणेनें धरावा । लोक आपला आणी परावा । म्हणोंचि नये ।।४७।।

जीव दृष्टीने भिन्नता असली तरी आत्मदृष्टीने असलेल्या ऐक्याचा विवेक एकांतांत करावा. जगदीशाच्या अनुसंधानात राहावे व ‘हा माझा, हा परका’ असे मनात आणू नये. ॥४७॥

येकांतीं विवेक ठाईं पडे । येकांती येत्न सांपडे । येकांती तर्क वावडे । ब्रह्मांडगोळीं ।।४८।।

असा विवेक एकांतात होतो. तो एकांतातच सांभाळण्याचा यत्न करता येतो. एकांतात तर्काने सर्व ब्रह्मांडाचा धांडोळा घेता येतो. ॥४८॥

येकांतीं स्मरण करावें । चुकलें निधान पडे ठावें । अंतरात्म्यासरिसें फिरावें । कांहीं तरी ।।४९।।

एकांतात गेल्या दिवसाचा विचार केला असता झालेल्या चुका कळतात. तो दिवस बाजूला सारून ईश्वराप्रमाणे जमेल तेवढे व्यापक व्हावे. ॥४९॥

जयास येकांत मानला । अवघ्या आधीं कळें त्याला । त्यावेगळें वडिलपणाला । ठावचि नाहीं ।।५०।।

ज्याचे मन एकांतात रमते त्याला सर्वांच्या अगोदर परिस्थितीचे आकलन होते किंवा स्वरूपानुभव येतो, ब्रह्माएवढे व्यापक (वडील) होण्यासाठी दुसरा उपाय नाही. ॥५०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'श्रोताअवलक्षणनिरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'श्रोताअवलक्षणनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक अठरावा समाप्त—